T.C.

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

FRANKFURT OKULU'NUN ARAÇSAL AKIL ELEŞTİRİSİ

Özkan GÜVEN

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Kamuran GÖKDAĞ

Mardin, 2019

T.C.

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

FRANKFURT OKULU'NUN ARAÇSAL AKIL ELEŞTİRİSİ

Özkan GÜVEN

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Kamuran GÖKDAĞ

Mardin, 2019

T.C.

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz Felsefe Anabilim Dalı 16755009 numaralı öğrencisi Özkan GÜVEN'in hazırladığı **"Frankfurt Okulu'nun Araçsal Akıl Eleştirisi"** başlıklı Tezli Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 20/08/2019 Salı günü saat 10:00'de yapılmış, tezin onayına o~~y çakluğu~~/oybirliğiyle karar verilmiştir.

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun ..... /...../20.. tarih ve..... /..... sayılı kararı

Danışman Dr. Öğr. Üyesi Kamuran GÖKDAĞ

Üye Doç. Dr. Yunus CENGİZ Dr.

Üye Üyesi Hakan HEMŞINLÎ

ile onaylanmıştır.

...../..../2019

Enstitü Müdürü

ögr. Ü. ?OLf\T

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER i
ÖZET ii
ABSTRACT iii
ÖNSÖZ iv
GİRİŞ 1
1. FRANKFURT TOPLUMSAL ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ 10
1.1 Frankfurt Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nün Tarihsel Arka Planı 11
1.2 Frankfurt Okulu'nun Dönemleri 15
1.2.1 Okulun Kuruluşu ile Faşizmin Avrupa'da Pratik Anlamda İlk Hissedildiği Dönem (1923-1933) 19
a) Gerlach Dönemi 19
b) Grünberg Dönemi ve Enstitü'nün 1920'lerdeki Çalışmaları 20
c) Max Horkheimer'in Sürgün Öncesi Dönemi (1930-1933) ve Okula Getirdiği Yenilikler 22
1.2.2 Faşizmin Avrupa'da Yükselmesi ve Okulun Sürgün Yılları (19331950) 26
1.2.3 Vatandan Ayrı Kalışın Bitişi: Normalleşme Süreci (1950-1970) 31
1.2.4 1970 ve Sonrası: Habermas Dönemi 35
2. FRANKFURT OKULU'NUN TEMEL ÖZELLİKLERİ 38
2.1 Eleştiri 38
2.2 Diyalektik Anlayış 41
2.3 Disiplinler Arası Yaklaşım 46
2.4 Disiplinler Arası Yaklaşımın En İyi Örneği: Psikanaliz 50
2.5 Teori-Pratik Birliği: Praksis 55
3. ARAÇSAL AKLIN ELEŞTİRİSİ 59
3.1 Spekülatif Aklın Ölümü: Araçsal Aklın Doğuşu 60
3.2. Mahşeri İkili: Pozitivizm ve Pragmatizm 70
3.2.1 Pozitivizm Eleştirisi 72
3.2.2 Pragmatizm Eleştirisi 77
SONUÇ 83
KAYNAKÇA 89
ÖZGEÇMİŞ 94

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Frankfurt Okulu'nun Araçsal Akıl Eleştirisi

ÖZKAN GÜVEN

Mardin Artuklu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Anabilim Dalı

2019, 104 Sayfa

Bu çalışma, sonradan Frankfurt Okulu adlandırılmasına sahip olan düşünce ekolünün ve bu ekolün geliştirdiği Eleştirel Kuram'ın ortaya koyduğu araçsal akıl eleştirisini konu edinmiştir. İnsanlığın neden huzur içinde bir yaşamı değil de savaş içinde barbar bir yaşamı seçtiğini felsefî bir zemin ve kavramla incelemek isteyen Eleştirel Teorisyenler, aydınlanma ve aydınlanmanın yarattığı araçsal akla yönelmişlerdir. Bu çalışmada bu yönelişin akıl boyutu sorunsallaştırılmaktadır. Elbette burada, genel bir akıl kavramı ya da genel bir aydınlanma ve modernlik eleştirisi konu edinilmeyip, modern bilimsel düşüncenin dayattığı belli türden akıl olan "araçsal akıl" kavramı Frankfurt Okulu eleştirisi bağlamında İncelenmektedir.

^Araçsal aklın, akıl dışı bir rasyonellik yarattığını belirten Frankfurt Okulu üyeleri, bu durumun aklın yozlaşmasına felsefenin de "ölümüne" neden olduğunu ileri sürerler. Dünyayı felsefî aklın kaybettiği bir alana çevirmek, aynı zamanda yaşamı; düşünce ve eleştiriden yoksun bir alete indirgemektir. Aklın araçlara indirgenmesi, verileri düzenleyen ancak bu verileri eleştirmeyen, değiştirmeyen, sorgulamayan, üzerine spekülasyon yapmayan, kısacası felsefe yapmayan öznel bir aklın doğuşuna zemin hazırlamaktadır. Spekülatif aklın ölümü gerçekleşmiş yerini ise düşünce üretmeyen araçsal akıl almıştır. Bu kaygılar, tezin ana kaynağıdır.

Ulaşılmaya çalışılan hedef, araçsal aklı deşifre etmek ve böylelikle felsefeye canlılık kazandırmaktır. Bu, ancak modern bilimsel düşünceyi kritik etmekle mümkündür. Çünkü modern bilimsel düşünce, bilgiyi sadece bilimsel yöntemle elde edilen ve kişisel fayda sağlayan bilgiden ibaret görmektedir. Modern bilimsel düşünceyi eleştirel bir tavırla ele almak ise araçsal aklı doğuran pozitivist ve pragmatist düşünceleri eleştirel bir yöntemle incelemeyi zorunlu kılar. Çünkü araçsal akıl düşünceyi kötürümleştirirken zihinsel kodların ideolojisi olan pozitivizmden ve faydacı mantığın ana mabedi olan pragmatizmden güç alır. Bu eleştirel tavır, felsefî düşüncenin canlanışına aklın da özgürleştirici işlevini tekrar kazanmasına olanak sunacaktır. Böylelikle, aklı sadece başta belirlenmiş amaçlara ulaşmak için araçların denetimini sağlayan, düşünce yoksunu bir alete indirgenmesi engellenecektir.

Anahtar Kelimeler: Frankfurt Okulu, Eleştirel Teori, Araçsal Akıl, Pozitivizm, Pragmatizm

ABSTRACT

Master Thesis

The Critique Of Instrumental Reason of Frankfurt School

ÖZKAN GÜVEN

Mardin Artuklu University

Faculty of Social Sciences

Department of Philosophy

2019, 104 Page

This study is concerned with the critique of instrumental reason which is the school of thought which was later named as Frankfurt School and the Critical Theory developed by this school. Critical Theorists, who wanted to examine why mankind chose a barbarian life in war rather than a peaceful one, turned to enlightenment and the instrumental reason which was created by enlightenment. In this study, the mental dimension of this tendency will be addressed. Certainly, in this paper, neither a general concept of reason nor a general criticize of enlightenment and modernity are going to be addressed. In this thesis the concept of instrumental reason, which is a certain kind of reason on which modern scientific thought is imposed, is examined as the critique of Frankfurt School.

Stating that instrumental reason creates irrational rationality, members of the Frankfurt School argue that this leads both to the degeneration of the mind and the 'death' of philosophy. To turn the world into an area that lost the philosophical reasoning is at the same time to turn life into an instrument that devoid of thought and criticism. Reducing mind to the instruments leads up to the birth of a subjective mind which regulates the data but does not criticize, alter, question, or, speculate on it, in short it will lead up to the birth of a mind that does not philosophize. Speculative mind is dead and now instrumental reason which did not produce any thought took its place. These concerns are the main source of writing this thesis.

The goal of this thesis is to uncover the instrumental reason and thus to invigorate philosophy. This is only possible by criticizing modern scientific thinking. As modern scientific thinking sees knowledge as being obtained only by scientific method and providing personal benefit. On the other hand, criticizing the modern scientific thinking necessitates a critical examination of positivist and pragmatist ideas that give rise to instrumental reason. For instrumental reason gets its strength from positivism which is the ideology of mental codes, and pragmatism which is the main shrine of utilitarian logic, while crippling thinking. This critical attitude will both allow the revival of philosophical thinking and regain of emancipatory function of the mind. Thus, the mind will be prevented from being reduced to an instrument that only controls the means to achieve predetermined goals and that devoid of thought.

Keywords: Frankfurt School, Critical Theory, Instrumental Reason, Positivism, Pragmatism

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın amacı Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün araçsal akılla ilgili eleştirilerini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda, aklın nesnel özelliğini kaybedip araçsallaşmasının felsefe alanı için neden büyük bir tehlike olduğu ortaya konulmaya çalışıldı. Nesnel ve eleştirel tarafı zayıflayıp, araçlara indirgenmiş bir akıl düşünceyi kötürümleştirmektedir. Bu durum, aklın yozlaşmasına felsefenin de "ölümüne" neden olmaktadır. Dünyayı felsefî aklın kaybettiği bir alana çevirmek, yaşamı düşünce ve eleştiriden yoksun bir alete indirgemektir. Bu kaygılar, tezin temel yapısını oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın en başından sonuna kadar beni yönlendiren, titizliği ve ayrıntıya önem vermesi ile akademik yönümü güçlendirmiş olan Sayın Danışman Hocam Dr. Öğr. Üyesi Kamuran GÖKDAĞ'a teşekkür ediyorum. Çok zor bir dönemimde yüksek lisansa başvurmamda devamlı teşvik eden ve en umutsuz dönemimde önerileriyle yol gösteren Sayın Hocam Doç. Dr. Yunus CENGİZ'e teşekkürü bir borç bilirim. İstanbul Üniversitesi felsefe lisans öğrencisiyken bu çalışmanın konu olarak kafamda ilk belirlenmesinde büyük katkısı olan Sayın Prof. Dr. Cengiz ÇAKMAK hocama şükranlarımı sunarım. Ayrıca bu süreçte, maddi ve manevi tüm olanakları sunan aileme, tezimin farklı aşamalarında bana destek olan ancak adlarını burada zikredemediğim çok değerli hocalarım ve dostlarıma da teşekkür etmek isterim. Nihayet bu çalışmanın bütün evrelerinde yanımda olan ve benimle birlikte bütün süreçleri yaşayıp devamlı destek sunan eşime sevgi ve şükranlarımı ifade ediyorum.

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Sınırlılıkları

Yirminci yüzyılda yaşanan birçok krizin sebebini Aydınlanmada ve Aydınlanmanın zemin hazırladığı akıl anlayışında gören kimi düşünürler, akımlar ve disiplinler; krizin çözümünü aydınlanma aklının irdelemesini yaparak, bu akla alternatif bir felsefî tutumun geliştirilmesinde görmekteler. Aydınlanma felsefesinin ortaya koyduğu aklın doğasını anlamak, gelecekte benzer bir tehlikeyle karşılaşmamak için zaruri gören felsefî akımlar, bu akla karşı eleştirel bir tutum geliştirmiştir. Bu karşı çıkış ve eleştirel tutum, batı dünyasında doğal olarak farklı tutumların gelişimine zemin hazırlamıştır. Alman İdealizmi, Varoluşçuluk, Fenomonoloji, Yapısalcılık, Postmodernizim, Frankfurt Okulu gibi gelenekler, Aydınlanma felsefesinin neden olduğu düşünsel bunalımı aşma ve alternatif anlayışlar geliştirmede ilk göze çarpan akımlardır. Birçok noktada farklılaşan bu felsefî geleneklerin, Aydınlanma felsefesinin oluşturduğu akıl anlayışının düşünce hayatında yarattığı tahribatı ve bunalımı deşifre edip alternatif bir anlayış geliştirme noktasında ortaklaştıkları görülür. Aynı zamanda bu akımların her biri aydınlanmacı aklın ortaya koyduğu fikirlerden kaynaklandığını düşündükleri farklı sorunlara dikkat çekerken kendi bakış açılarını, eleştirilerini ve çözüm önerilerini ortaya koyarlar.

Bu çalışmada yukarıda adı geçen ekollerden Frankfurt Okulu'nun akıl eleştirisi konusu ele alınmaktadır. Başka bir ifadeyle, bu araştırma Aydınlanma aklına yapılan eleştirilerde özel bir yeri olan Frankfurt Okulu'nun araçsal akıl eleştirisini konu etmektedir. Elbette burada, genel bir akıl kavramı ya da genel bir Aydınlanma ve modernlik eleştirisi konu edinilmeyip, modern bilimsel düşüncenin dayattığı belli türden akıl olan "araçsal akıl" kavramı Frankfurt Okulu eleştirisi bağlamında incelenmektedir.

Frankfurt Okulu, geliştirdiği özgün teoriyle Eleştirel Kuram, resmi adıyla Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü 1923 yılında Almanya'nın Frankfurt şehrinde kurulan ve etkisi günümüze kadar devam eden bir ekoldür. Bu oluşumun üyeleri farklı disiplinlerden gelen kişilerden oluşmaktadır. Aynı zamanda okul disiplinler arası çalışma yöntemini benimsemiş ve böylelikle üyelerin okul çatısı altında farklı konular ve alanlarla ilgili eserler vermelerine, çalışmalar yapılmalarına olanak sağlamaktadır. Frankfurt Okulu üyelerinin farklı yönelime ve ilgiye sahip olmaları onların birçok konu hakkında eleştirel tutum

geliştirmesine olanak sağlamaktadır. Eleştirel Kuram savunucularının çalışmaları ve okul ile ilgili yapılan farklı araştırmalar irdelendiğinde okulun; Marksizm, kültür endüstrisi, estetik, pozitivizm, faşizm, doğa tahakkümü, serbest pazar kapitalizmi ve araçsal akıl gibi konularla ilgili geniş felsefî arka plan bağlamında eleştiriler sunan çalışmalar yaptığı görülmektedir. Bu çalışmalarda, eleştirel perspektif temel bir ilke olarak benimsenmiş, sorunların temeline inilerek özgün bir yaklaşım çerçevesi ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Frankfurt Okulu'nun eleştirdiği konuların çeşitliliği ve sorunsal olarak ele aldığı aydınlanma eleştirisi konusu üzerine yaptığı ayrıntılı çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda, Aydınlanma felsefesini incelemek ve okulun bütün eleştirilerini irdelemek bu çalışmanın kapsamını aşacaktır. Böyle bir girişim, aydınlanma eleştiresini daha doğru analiz fırsatı vermekle beraber araçsal akıl eleştirisini ikinci plana itebilirdi. Bundan dolayı bu çalışma, Enstitü'nün aydınlanma aklının bir sonucu olan araçsal aklın eleştirisi konusu ile sınırlandırılmıştır. Böylesi bir sınırlama olmaksızın ne Frankfurt Okulu konusu kısıtlı sayfalarda hakkıyla sunulabilirdi, ne de felsefeyi bilimin kölesi yapan, düşünceyi yozlaştıran "araçsal akıl" gibi önemli bir kavram çözümlenebilirdi.

Ancak, hemen belirtilmeli ki, bu çalışma sonradan Frankfurt Okulu adlandırılmasına sahip olan Eleştirel Kuram'ın akıl eleştirisinin ehemmiyetini ve odağını belirlemeyi ve okul üyelerinin aydınlanma düşüncesinin akılla kurduğu ilişkiye yönelik fikirlerini irdelemeyi hedeflerken, okulun dönemleri hakkında genel bilgi vermek ve okulun geliştirdiği Eleştirel Kuram'ın önemli özelliklerini incelemeyi gerekli görmektedir. Enstitü'nün tarihsel arka planı ve dönemleri incelendiğinde, okul üyelerinin yaşadıkları zorluklar ve bu zorlukların üyelerin zihinsel ilgi alanlarını belirlediği görülür. Bundan dolayı, okulun tarihsel arka planı ve dönemleri verilerek okul temsilcilerinin çalışmalarının ana motivasyon kaynağı gösterilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında, Frankfurt Okulu'nun epistemolojisini oluşturan Eleştirel Kuram'ın önemli özellikleri incelenerek eleştirdikleri sorun alanlarına karşı nasıl bir yöntem ortaya koyduklarının ipuçlarının verilmesi hedeflenmiştir.

Enstitü ilk kurulduğunda aslında Avrupa'daki gelişmeler ışığında Marksizm'i yeniden farklı bir okuma üzerinden ele almayı istemiştir. Daimi bir Marksçı araştırmalar merkezi kurmak ana amaç olmuştur. 1920-1930 yılları arasında ana ekseni bu çalışmalar oluşturmaktadır. Enstitü üyelerinin Marx ve Marksçı kuramı yeniden değerlendirme ihtiyacı,

bu dönemin önemli çalışma motivasyonudur. Tezin ilk bölümünde bu durumun altı çizilmektedir. Ancak özelde Almanya'da genelde ise Avrupa'da yükselen faşizm ve bu faşist anlayışların iktidar olması Eleştirel Kuramcıları sarsmıştır. Onlar, bu durumun Marksizm'i de aşan bir bağlamda ele alınması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bu tutum, kimilerinin dediği gibi Eleştirel Teori'nin köken olarak kendisini etkileyen Marksist Teori'den bir kopuş olarak görülmemelidir. Okul üyelerinin ana hedefi Marksist düşünceyi de göz önünde bulundurarak, aydınlanma felsefesini yeni bir boyutta eleştirel bağlamda ele almaktır. İnsanlığın neden huzur içinde bir yaşamı değil de savaş içinde barbar bir yaşamı seçtiğini felsefî bir zemin ve kavramla incelemek isteyen Eleştirel Teorisyenler, aydınlanma ve aydınlanmanın yarattığı araçsal akla yönelmişlerdir. Bu çalışmada bu yönelişin akıl boyutu sorunsallaştırılmakta ve Eleştirel Teorisyenlerin araçsal aklın sonuçlarını ortaya koyma amacıyla sürgün yıllarında yaptıkları çalışmalara odaklanılmaktadır.

Enstitü üyelerinin Almanya'dan ayrılmaya zorlanması ile başlayan sürgün yıllarında okulun temel ilgi alanı tarih ve iktisattan felsefeye kaymıştır. Bu kayma, zamanla felsefî tutumun okul içinde güçlü bir eğilim olarak karşılık bulup çoğalmasına neden olmaktadır. Bu çalışmada ele alınan araçsal aklın eleştirisi konusu bu kayma sonucunda okulda oluşan bir birikimin sonucudur. Özellikle Max Horkheimer'ın *Akıl Tutulması* ve Theodor W. Adorno ile Horkheimer'ın ortak eseri olan *Aydınlanmanın Diyalektiği* bu birikimin somut ürünleridir.

Yukarıdaki sınırlama ve kaygılar göz önünde bulundurularak hazırlanan bu çalışma giriş, sonuç ve kaynakça bölümleri dışında üç ana bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümü Frankfurt Okulu hakkında bilgiler içermekte ve bu doğrultuda öncelikle tarihsel arka planı yani okulun doğuşuna zemin hazırlayan koşullar ele alınmaktadır. İki ana noktaya odaklanarak oluşturulan bu alt başlıkta öncelikle "eleştiri kavramının" tarihsel bağları incelenmektedir. Diğer nokta ise1920'li yılların Avrupasında gerçekleşen siyasal, sosyal, toplumsal gelişmeler ve I. Dünya Savaşı sonrasında oluşan koşullardır. Tarihsel arka planını ortaya koyulduktan sonra, okulun dönemleri ve bu dönemlerde okulun kimliğinin oluşmasını sağlayan teorisyenler ve çalışmaları ele alınmaktadır. Frankfurt Okulu'nun öyküsünü ve geçirdiği evreleri incelemekteki amaç üyelerin eleştiri konusu yaptıkları problem alanlarıyla ilgili bilgi vermektir. Diğer bir

deyişle, okulun tarihsel arka planı ve geçirdiği dönemleri ele almadaki amaç Eleştirel Teori savunucuların yaşadıkları olumsuz durumlarla eleştiri konusu ettikleri araçsal akıl konusu arasında bağ olduğunu göstermektir.

"Frankfurt Okulu'nun Temel Özellikleri" başlığıyla verilen ikinci bölümde, Enstitü'nün geliştirdiği teorinin ana unsurları incelenmektedir. Eleştirel Kuram'ın izlediği metodolojik program ve sosyal teori anlayışı hakkında bilgi veren bu kavramların, aynı zamanda bir arada düşünüldüğünde anlamlı oldukları gösterilmeye çalışılmıştır. "Eleştiri", "diyalektik", "disiplinler arası", "psikanaliz" ve "praksis" alt başlıklarında incelenen bu öğelerin, okul için ne anlama geldiği tartışılmakta ve böylelikle araçsal akıl anlayışına en sert eleştiriler getiren akımlardan biri olan Frankfurt Okulu'nun nasıl bir akıl ya da yöntem benimsediklerinin ipuçları verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın son bölümünde ise, Frankfurt Okulu teorisyenlerinin fikirlerinden yardım alınarak araçsal akıl eleştirisi açıklanmıştır. Bu bölümün ilk alt başlığında Aydınlanma aklının yargı merceğine kurulan pozitivistlerin, aklı nasıl araçsallaştırıp akıl dışı bir rasyonellik kurdukları incelenmiştir. Bu bağlamda, öncelikle felsefe tarihinde baskın olan nesnel akıl genel hatlarıyla incelenip, bu aklın egemen olduğu felsefî gelenekler kısaca konu edinilmiştir. Nesnel akıl kavramı ele alındıktan sonra, araçsal ya da öznel aklın trajik zaferi tartışılmıştır. Bu zaferin, aklı, başta belirlenmiş amaçlara ulaşmak için araçların denetimini sağlayan, düşünce yoksunu bir alete indirgediği vurgulanmıştır. "Pozitivizm ve pragmatizm" adını taşıyan ikinci alt başlık ise, Aydınlanma hareketi ile insanın kaderi haline gelen bilimsel bilginin diğer bilgi faaliyetleri üzerine kurduğu hegemonya meselesi tartışılmıştır. Pozitivizm ve pragmatizm hegemonyasından payını alan felsefenin, çıkar bağlamında nasıl hiçleştiği açıklanmaya çalışılmıştır.

Ulaşılmaya çalışılan hedef araçsal aklı deşifre etmek ve böylelikle felsefeye canlılık kazandırmaktır. Bu ancak modern bilimsel düşünceyi kritik etmekle mümkündür. Çünkü modern bilimsel düşünce, bilgiyi sadece bilimsel yöntemle elde edilen ve kişisel fayda sağlayan bilgiden ibaret görmektedir. Aynı hedef doğrultusunda, araçsal aklı doğuran pozitivist ve pragmatist düşünce eleştirel bir tavırla ele alınmalıdır. Bu tavır felsefî düşüncenin canlanışına aklın da özgürleştirici işlevini tekrar kazanmasına olanak sunacaktır. Böyle bir tavır, aklı sadece başta belirlenmiş amaçlara ulaşmak için araçların denetimini

sağlayan, düşünce yoksunu bir alete indirgemeyi engelleyecektir.

B. Araştırmanın Yöntemi ve Literatür Değerlendirmesi

Bu çalışmada Frankfurt Okulu üyelerinin araçsal akılla ilgili düşünceleri ortaya konulurken, mümkün olduğu kadar, ele alınan konu ile ilgili okulun önden gelen düşünürlerin metinleri analiz edilerek yorumlanmaya çalışılmıştır. Böyle bir yöntemin tercih edilmesinin ana nedeni ise Enstitü üyelerinin araçsal akılla ilgili ortaya koydukları eleştirileri daha doğru ve isabetli bir şekilde ortaya koyma isteğidir. Bu yapıldıktan sonra konu ile ilgili sonradan yapılan ve ikincil kaynak olarak adlandırılan çalışmalara odaklanılmış ve bu doğrultuda, öncelikle Frankfurt Okulu'nu konu edinen çalışmalar incelenerek, okul hakkında genel bilgiler derlenmiştir. Bu genel bilgiden sonra okulun önden gelen düşünürlerin kaynakları incelenmiş ve bu kaynaklardan özellikle araçsal akıl konusu seçilerek detaylı kavram analizi yapılmaya çalışılmıştır. Son olarak, araçsal akıl konusuna odaklanan çalışmalar seçilip, araçsal akıl kavramının hangi bağlamda ele alındığı incelenmiştir.

Son yıllarda hem ülkemizde hem de yurtdışında Frankfurt Okulu ile ilgili birçok çalışma yapıldığı görülmektedir. Enstitünün disiplinler arası yöntemi benimsemesinin okul çatısı altında farklı konularda zengin çalışmalar yapılmasına olanak sağladığına yukarıda değinilmişti. Okulun bu çok yönlülüğü akademisyenlerin dikkatini çekmiş ve felsefe, tarih, sanat, edebiyat ve sosyoloji gibi farklı disiplinlerde çalışan düşünürler Frankfurt Okulu ile ilgili çalışmalar ortaya koymuşlardır. Özelikle Enstitü'nün Aydınlanma eleştirisi konusu farklı düşünürler, disiplinler ve taraflarca değişik perspektiflerde ele alınmaktadır. Bununla birlikte okulla ilgili yapılan çalışmaların zenginliğiyle karşılaştırıldığında, Eleştirel Teori'nin ana konusu olan ve bu tezin odağında yer alan "araçsal akıl" konusunun yeteri kadar çalışılmadığı görülmüştür. Araçsal akıl konusunun seçilmesinde bu eksiklik belirleyici noktalardan biri olmuştur.

Bu tezin bütünüyle ilgili literatür kullanılırken yararlanılan kaynaklar üç kategori altında sınıflandırılabilir: Birincisi, Enstitü üyeleri tarafından yapılan çalışmalardır. Bu çalışmalar arasında da bir sınıflandırma yapılarak, Enstitü'nün önde gelen üyelerinin araçsal aklın eleştirisi ile ilgili yaptıkları çalışmalara öncelik verilmektedir. Bu amaç doğrultusunda, Frankfurt Okulu teorisyenlerinden olan ve yaygın kanıya göre okulun sahip olduğu temel düşüncelerin mimarı ve geliştiricisi kabul edilen Max Horkheimer, Theodor W. Adorno ve

Herbert Marcuse'nın çalışmalarına odaklanılmaktadır. *Akıl Tutulması, Aydınlanmanın Diyalektiği, Minima Moralia, Us ve Devrim, Negatif Diyalektik, Bilim ve Bunalım Üzerine Notlar, Geleneksel ve Eleştirel Kuram, Metafiziğe En Son Saldırı, Eleştiri, Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma* adlı çalışmalar, yukarıda adı geçen düşünürler tarafından gerçekleştirilmiş olup, bu tez boyunca yararlanılan kaynaklardır. Ancak burada şu husus hatırda tutulmalıdır: Bu, yukarıda adı geçen düşünürlerin fikirlerinin okulun diğer üyelerinden ayrı düşünülmemesi gerektiğidir. Diğer bir ifadeyle, bu üç düşünürün argümanlarının birçoğunun, hatta belki de önemli bir bölümünün sadece onlara ait olmadığını, daha ziyade Eleştirel Kuram'ın ortak mülkiyeti olduğunu akılda bulundurmak gerekir. Bu tespitin tez boyunca göz önünde bulundurulması önerilmektedir.

İkincisi, Frankfurt Okulu ile ilgili yapılan akademik çalışmalardır. Yukarıda kısaca değinildiği gibi Frankfurt Okulu'nun ilgi alanlarının zenginliği okul ile ilgili yapılan akademik çalışmaları artırmaktadır. Bütün çalışmalara burada değinmek mümkün değildir. Bundan dolayı, burada öncelikle konumuz olan "Frankfurt Okulu'nun Araçsal Akıl Eleştirisi" ile doğrudan ilgili çalışmalar incelenmiştir. Bunun yanında pozitivizm ve aydınlanma aklı ile ilgili yapılan çalışmalar araçsal akla doğrudan ya da dolaylı gönderme yaptıklarından dolayı İncelenmektedir.

Son olarak okulun tarihsel gelişimini detaylı anlatan çalışmalar ve araçsal akla dolaylı gönderme yapan akademik çalışmalar incelenmiştir. Konu ile ilgili yapılan çalışmaların bazıları aşağıdaki gibidir.

Kurtul Gülenç'in *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim* adlı kitabın son bölümü olan bilim konusu bu çalışma açısından özellikle önemlidir. Gülenç çalışmasının son bölümünde, Frankfurt Okulu'nun bilim eleştirisini detaylı bir şekilde ele almaktadır. Bunu yaparken öncelikle Geleneksel ve Eleştirel Kuramları inceleyen Gülenç, pozitivizmin nasıl bir düşence şekli olduğunu ortaya koyup pozitivizmin eleştirisini sunmaktadır. Bu eleştirileri sunarken Frankfurt Okulu düşünürlerinin kuram ve akıl kavramlarına bakış açılarını özellikle vurgulamaktadır.

Frankfurt Okulu'yla ilgili ülkemizde yapılan çalışmaların en geniş hacimlisi Sezgin Kızılçelik'in gerçekleştirdiği *Frankfurt Okulu* adlı çalışmadır. Bu çalışmanın ilk iki bölümü, okulun oluşumu ve tarihsel gelişimi hakkında detaylı bilgi vermektedir. Diğer bölümleri ise,

Frankfurt Okulu'nu meydana getiren filozofların temel eleştiri konuları olan aydınlanma, pozitivizm, modernlik, kültür endüstrisi, Marksist teori ve sosyoloji konularından oluşmaktadır. Yazar çalışmasının ana amacının modern zamanın ruhunu anlamak olduğunu ve bunu yaparken Frankfurt Okulu'nu birçok yönden inceleyerek gerçekleştirmeye çalıştığını vurgulamaktadır. Bu tezin odağında yer alan araçsal akıl eleştirisi konusu göz önünde bulundurulduğunda adı geçen çalışmanın üç bölümüne -Frankfurt Okulu'nun Aydınlanma, pozitivizm ve modernlik eleştirisi- özellikle odaklanıldı.

Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü tarihiyle ilgili yazılmış eserler içerisinde en ayrıntılı olan ise Martin Jay'in *Diyalektik İmgelem* adlı çalışmasıdır. Jay bu çalışmasında, Frankfurt Okulu'nun biyografik ve kurumsal nitelikteki tarihini ayrıntılı bir şekilde vermektedir. Bu çalışmanın en önemli özelliklerinden biri Enstitü'nün kişisel arşivine ait kapsamlı materyallerin incelenerek yazılmasıdır. Bu durumu mümkün kılan Jay'in Okul üyeleriyle olan doğrudan iletişimidir. Frankfurt Okulu'nun 1923 ile 1950 yılları arasındaki çalışmalarını ayrıntılı bir şekilde sunan Jay, Okulun otorite, psikanaliz, Nazizm, Aydınlanma, estetik ve kitle kültürü ile ilişkisini ve eleştirisini detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Son yıllarda ülkemizde yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerinde "araçsal akıl" konusu doğrudan merkeze alınmasa da Aydınlanma, pozitivizm ve modernizm eleştirisi bağlamında araçsal akıl konusunu ele alan çalışmalara rastlamak mümkündür. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Vesile Kübra Ünal'ın *Frankfurt Okulu Düşünürlerinin Aydınlanma Eleştirisi: Horkheimer, Adorno, Marcuse Bağlamında* (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-2018), Bahattin Olcay'ın *Frankfurt Okulunun Pozitivizm Eleştirisi -Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno Bağlamında-* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-2012), Serdar Taşçı'nın *Eleştirel Kuram'da Modernite Sorunsalı* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-2010). Bu çalışmalarda araçsal akıl kavramı ya bir alt başlık olarak ele alınmış ya da pozitivizm eleştirisi bağlamında incelenmiştir.

Eleştirel Teori ile ilgili yapılan akademik çalışmalarda sanat, estetik ve kültür endüstrisi konuları önemli bir yer kaplamaktadır. Bunun en büyük nedeni Eleştiri Teori savunucularının bu konularla ilgili yaptıkları özgün çalışmalardır. Özellikle Adorno'nun sanat ve kültür endüstrisinin modern toplumla ilişkisi hakkındaki belirlemeleri birçok

akademisyenin dikkatini çekmiş ve akademik çalışmaların yapılmasına olanak sunmuştur. Ülkemizde de adı geçen konularla ilgili birtakım çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Yapılan akademik çalışmaların bu tez açısından önemi, Frankfurt Okulu geleneğinin akıl eleştirisi hakkında bilgi vermeleridir. Bu çalışmalara örnek olarak Besim F. Dellaloğlu'nun *Frankfurt Okulu'nun Sanat Anlayışı: Sanat-Toplum Bağıntısı Açısından Bir Araştırma* başlıklı yüksek lisans tezi ilk göze çarpanlardandır. Dellaloğlu bu çalışmasında, Frankfurt Okulu'nun sanat ve toplum konuları hakkındaki düşüncelerini açıklarken okulun akıl kavramıyla ilgili düşüncelerini de ortaya koymaya çalışmaktadır. Öznel ve nesnel akla vurgu yapan yazar, akıl eleştirisinin Enstitü açısından öneminin altını çizmektedir. Diğer bir örnek ise Tamer Yıldırım tarafından hazırlanan *Adorno ve Estetik* adlı çalışmadır. Adorno'nun üç temel eserini malzeme alan bu çalışmada, Adorno düşüncesinde estetik öğelerinin bir değerlendirmesi sunulmaktadır. Ele alınan üç eserden ilki olan *Aydınlanmanın Diyalektiği* bilindiği gibi Adorno ile Horkheimer'ın ortak çalışması olup, Aydınlanma felsefesi ve onun akıl anlayışı hakkında eleştirel bilgi veren kaynaktır. Yıldırım, *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı eseri değerlendirirken Aydınlanma düşüncesinin kendisinden bekleneni yerine getirmediğini belirtip, bunun yerine dar, pragmatik bir aklın ortaya çıkmasına neden olduğunu ileri sürmektedir.

Elinizdeki çalışma bu tezleri kabul etmekle beraber özgünlüğünü şöyle ortaya koyma çalışmaktadır: Aklın nesnel özelliğini kaybedip araçsallaşmasının felsefe alanı için neden büyük bir tehlike olduğunu ortaya koymaya çalışmasıdır. Nesnel ve eleştirel tarafı zayıflayıp, araçlara indirgenmiş bir akıl düşünceyi kötürümleştirmektedir. Bu durum, aklın yozlaşmasına felsefenin de 'ölümüne' neden olmaktadır. Dünyayı felsefî aklın kaybettiği bir alana çevirmek, yaşamı düşünce ve eleştiriden yoksun bir alete indirgemektir. Bu kaygılar tezin yazılmasının ana kaynağıdır.

1. FRANKFURT TOPLUMSAL ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Frankfurt Okulu, kuramsal tavrıyla Eleştirel Kuram (Kritische Theorie), kuramsal adıyla Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü (Institut für Sozialforschung),[1] 3 Şubat 1923 tarihinde Almanya'da kurulan bir oluşumdur. Bu ekol, Almanya'da Frankfurt Üniversitesi'ndeki Sosyal Araştırmalar Enstitüsü ile olan yakın ilişkisi nedeniyle Frankfurt Okulu ismiyle anılır. Okulun çatısı altında üyelerinin geliştirmiş oldukları kuramın adı Eleştirel Teori olarak bilinir.

Felsefe tarihinde önemli bir yeri olan bu oluşumun üyeleri farklı disiplinlerden gelen kişilerden oluşmaktadır. Böylelikle, Frankfurt Okul çatısı altında iktisatçı, sosyolog, felsefeci, siyaset bilimci, psikolog, tarihçi, müzikolog, edebiyatçı ve hukukçu bir arada çalışma olanağı bulurlar. Okulun üye profilindeki bu çeşitlilik, okul çatısı altında farklı konular ve alanlarda eserler verilmesine, çalışmalar yapılmasına olanak sağlamaktadır.

Sonradan kullanılan "Frankfurt Okulu" terimi yaygın, ancak dağınık bir biçimde hem bir grup sosyal teorisyeni hem de eleştirel toplum teorisini ifade etmektedir.[2] Bu terimin içindeki "okul" kavramı iki anlam barındırmaktadır: İlki, eğitim ve öğretim amaçlı var olan kurumsal bir yapıyı, ikincisi ise kendi içinde sistemli bir düşünce geleneğini ifade etmektedir.[3] Frankfurt Okulu, bu iki nitelendirmeyi hak eden çalışmaları ortaya koymaktadır.

Felsefe tarihinde önemli bir gelenek veya ekol olarak bilinen ve etkisi günümüze kadar devam eden çalışmalar yapan Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nü doğru anlayabilmek için tarihsel gelişim sürecini gözden geçirmek gerekir. Esas konumuz olan Frankfurt Okulu'nun "Araçsal Aklın Eleştirisinin" daha iyi anlaşılması için okulun tarihsel arka planının ortaya konulması önemlidir. Bunu yaparken sadece kronolojik bir bilgi vermeden ziyade, okulun ortaya çıktığı tarihsel koşulları ve dönüşümlerini incelemek yerinde olacaktır.

---

[1] Serdar Taşcı, Eleştirel Kuram'da Modernite Sorunsalı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2010.

[2] Phil Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi,* Çev: Ahmet Özden, Kabalcı Yayınevi, İstanbul,1998, s. 9.

[3] Besim F. Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu 'nda Sanat ve Toplum,* Say Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 14.

Çalışmanın bu bölümünde, bu perspektif doğrultusunda, öncelikle Frankfurt Okulu'nun doğuşuna zemin hazırlayan koşullar incelendi. Bu amaç doğrultusunda, Eleştirel Kuram'ın köklerinin filizlendiği ve felsefe tarihinde "eleştirel kavramının" ön plana çıktığı 1800 ve sonraki döneme bakmak yerinde olacaktır.[4] Okulun köklerini bulma çalışmasında odaklanılacak diğer nokta ise 1920'li yılların Avrupasında gerçekleşen siyasal, sosyal, toplumsal gelişmeler ve I. Dünya Savaşı sonrasında oluşan koşullardır. Okulun tarihsel arka planı incelendikten sonra okulun dönemsel aşamalarına bakılacaktır. Dönemlere ayırma konusunda yapılan çalışmalar kısaca incelenip, okulun dönemleri ve bu dönemlerde yöneticilik yapmış filozofların yaptığı çalışmaların özgünlüğü ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.1 Frankfurt Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nün Tarihsel Arka Planı

Frankfurt Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nün resmi kuruluş tarihi 3 Şubat 1923 olmakla beraber, tarihsel serüveni daha eskiye dayanır. Tarihsel arka planda ya da tarihsel bağlam olarak adlandırılan bu serüven, olayın gerçekleştiği dönemin koşullarını incelemek, dönemin özgün koşulların farkına varmaktır. Frankfurt Okulu'nun üyeleri için tarihsellik ilkesi yani ele alınan olayı ya da sorunu tarihsel ve toplumsal bağlamından koparmadan, eleştirel yöntemle irdelemek önemli olduğundan çalışmanın bu başlığı bu ilke doğrultusunda Enstitü'nün tarihsel arka planını konu etmektedir.

Eleştirel Teori'nin bağlamı, felsefe tarihinde önemli yerleri olan üç filozofun - Immanuel Kant, Friedrich Hegel ve Karl Marx- eleştiri kavramı üzerine yaptıkları çalışmalara dayanır. Eleştirel Teori savunucuları, Kant'ın eleştirel felsefesini farklı bağlamlarda inceleyerek kimi yönlerinden yararlanırken kimi yönlerini de şiddetle eleştirirler. Okulun önde gelen temsilcilerinden Horkheimer, ilk çalışmalarında, Kant'ın akıl üzerine yaptığı eleştirileri analiz eder. Onun Kant okuması; bilgi, akıl, bireysellik ve bütünsellik kavramlarıyla ilgili yeni tutumlar geliştirmesine katkı sunmaktadır.[5]

---

[4] Frankfurt Okulu üyeleri, okulun kurulduğu ilk yıllarda daha çok Hegel, Kant ve Marx'ın "eleştiri ve akıl kavramı" üzerine geliştirdikleri tezleri inceleyerek kendi teorilerini oluşturmaktadırlar. Sonraki dönemlerde ise okul üyeleri, Nietzsche, Lukacs ve Weber'in "eleştiri kavramı" ve "araçsal rasyonellik" terimlerine daha çok odaklanırlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Seyla Benhabib "Modernlik ve Eleştirel Kuramın Çıkmazları" *Frankfurt Okulu* (içinde), Çev: Salih Akkanat, Editör: H. Emre Bağce, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, s. 83-110.; Thomas McCarthy, "Eleştirel Kuram ve Felsefe ile İlişkisi Üstüne" *Frankfurt Okulu* (içinde), Çev: Demet Songurtekin, Editör: H. Emre Bağce, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, s. 55-82.

[5] Peter M.R. Stirk, *Critical Theory, Politics and Society: An Introduction,* Continuum, London, 2005, s. 32-33.

Eleştirel Teori düşüncesinin diğer kaynağı, Hegel ve Marx'ın diyalektik metot üzerine geliştirdikleri düşüncelerdir. Enstitü'nün teorik kaynağı ile ilgili Martin Jay'in vurguları ilgi çekicidir: "Eleştirel Teori'nin köklerinin gerçek kaynağının izini sürmek belki de, on dokuzuncu yüzyılın Alman entelektüel tarihindeki en olağanüstü on yıl olan 1840'ların entelektüel mayasının geniş bir analizini gerektirecektir."[6] Bu yıllarda, birçok düşünür Hegel'in geliştirdiği diyalektik düşünce sistemini ve idealist terminolojik dili yorumlama çabasına girmektedir. Sol Hegelci olarak adlandırılan bu düşünürlerin en yetkini Marx'tır. Materyalist düşüncenin önemli ismi olan Marx, yaptığı çalışmalarla diyalektik ve buna bağlı olarak eleştiri kavramını geliştirmiştir. Frankfurt Okulu'nun ilk temsilcileri, adı geçen iki düşünürün "diyalektik düşünce yöntemi" ve "eleştiri" kavramı üzerine yaptığı çalışmaları, eleştirel bir bakışla yeniden değerlendirme teşebbüsüne girdiler ve bu girişimler Frankfurt Okulu düşüncesinin oluşumuna katkı sunmaktadır.

Frankfurt Okulu'nun teorik altyapısını, Marksist kuram ve kategorilerle ilgili olarak 1920'lerin başından beri yapılmakta olan tartışmalar oluşturmaktadır.[7] Marksizm'i felsefî-teorik bir bağlamda yeniden tartışmaya neden olan duruma baktığımızda ise I. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da gerçekleşen gelişmelerin etkili olduğu görülür.

20. yüzyılın başında yaşanan gelişmeler, özellikle 1914-1918 yılları arasında gerçekleşen I. Dünya Savaşı ve 1930'lu yıllardan sonra Avrupa'da yükselen faşizmin sonucu olarak gerçekleşen II. Dünya Savaşı dünya ölçeğinde toplumlar üzerinde

---

[6] Martin Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, Çev: Sevgi Doğan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 93.

[7] Douglas Kellner, *Eleştirel Teori, Marksizm ve Modernite* adlı çalışmasının birinci bölümünde, birçok sol entelektüelin 1918 yılından sonra gerçekleşen başarısız Alman Devrimi'nin sonuçlarını tartıştıklarını ve bu tartışmalar yoğun bir şekilde Marksist Teorinin yeniden gündeme gelmesine neden olduğunu belirtir. Bu sol entelektüeller arasında bazıları sonradan Frankfurt Okulu'nun aktif üyesi olacaklardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Douglas Kellner, *Critical Theory, Marxism and Modernity*, Polity Press, Cambridge, 1989, s. 3-2.

ciddi etkiler yarattı. Hannah Arendt'in vurguladığı gibi, 20. yüzyıl savaş ve devrimlerin, dolayısıyla şimdilerde bu iki olgunun ortak paydası olduğuna inanılan şiddetin yüzyılı oldu. Bu savaş ve şiddet ortamı, birçok toplumun ve devletin sosyoekonomik, politik ve kültürel yapısında önemli değişikler yarattı.[8] Bu değişiklikler, Avrupa'da yaşayan entelektüellerin ve aydınların kendi teorik alt yapılarını gözden geçirmelerini ve yeni durumu açıklayabilen fikirler geliştirme çabalarına girmelerini tetikledi.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Alman Devrimi'nin (1918-1921) başarısızlığı, Rus Devrimi'nin (1917) başarısı ve katı Alman üniversitelerin kısıtlayıcı tutumu Frankfurt Okulu olarak adlandırılan Sosyal Araştırma Enstitüsü'nün kurulmasına zemin hazırladı. Entelektüellerin üzerinde etkisi olan ve okulun kurumsallaşmasına zemin hazırlayan faktörler genel hatlarıyla aşağıdaki şekilde incelenebilir.

Almanya, I. Dünya Savaşı'ndan büyük yıkımlar ve zararlar almıştı. Ülkede yaşayanlar, bu olumsuz tabloya protesto etmek için 1918 yılında gösteriler ve ayaklanmalar başlattılar. Ancak Alman Devrimi'nin başarışız olması, Almanya'da yaşayan Marksist düşünürler üzerinde farklı etkiler yarattı. Marksizm üzerine kafa yoran birçok insan, yaşanan gelişmeler sonucunda Marx'ın felsefesini ve Marksist teori-terimlerinin yapısını yeniden inceleyerek; bu kuramı çok sıkı bir şekilde yeniden değerlendirme çalışmasına girdiler. Jay, Frankfurt Okulu'nun ayrıntılı tarihini değerlendirdiği *Diyalektik İmgelem* adlı yapıtında bu durumu "Marksist teorinin temellerinin ayrıntılı bir biçimde yeniden gözden geçirilmesi" ve böylesi bir girişim "Marx'ın felsefî geçmişinin yeterince aydınlatılmamış alanlarına geri dönülmesi sürecini"[9] başlattığını ileri sürer.

Frankfurt Okulu'nun oluşmasına zemin hazırlayan diğer önemli bir tarihsel gelişme ise, Rusya'da 1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi'dir. Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi, gerçekleştiği coğrafya ve zaman dilimi Alman sol eğilimli aydınlarda farklı yaklaşımların ve ayrımlaşmaların oluşumuna neden olmuştur. Sovyet Rusya'da uygulanmakta olan sosyalist devrimin pratiklerini

[8] Hannah Arendt, *Şiddet Üzerine,* Çev: Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 9.
[9] Jay, *DiyalektikİmgelemFrankfurt Okulu 'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950),* s. 40.

inceleyen Alman Marksist teorisyenler, yaşanan olumsuzluklar karşısında Marksist teorinin köküne inerek, karanlıkta kalmış yönlerini açığa çıkarma faaliyetine girerler. Bu sorgulama ve tartışmalar Frankfurt Okulu'nun oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Yukarıda genel hatlarıyla ele aldığımız iki gelişme, başarısız Alman Devrimi ve sonrasında ortaya çıkan ılımlı sosyalist Weimar Cumhuriyeti uygulamaları ile Rusya'da yaşanan 1917 Ekim Devrimi, Avrupa Marksizmi'nin önemli temsilcileri olan Alman sol kanat entelektüelleri için farklı seçenekler sunar. Bu seçenekler:

1) Yeni kurulan Weimar Cumhuriyeti'ni ve taraftarlarını desteklemek, böylelikle Ekim Devrimi'ni küçümsemek.

2) Sovyet (Ekim) Devrimini benimseyip, yeni kurulan Alman Komünist Partisi'ne katılmak. Bu tutum, Weimar Cumhuriyeti destekçileri olan burjuvazi ile girilen uzlaşmayı sekteye uğratmak demekti.

3) I. Dünya Savaşı'nın ve sonuçlarının sebep olduğu Marksist düşünceden ve hipotezlerden radikal bir şekilde kopmak.[10]

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün kuruluş dönemi ve tarihsel gelişimi incelendiğinde, birinci ve ikinci seçeneği tercih etmedikleri görülür. Üçüncü seçenek olan Marksist tezlerden ve düşüncelerden kopma ise farklı bir tutumun gelişimini hazırlamaktadır. Bu tutum; Marx'ın teorisinden ve varsayımlarından kopmaktan ziyade, oluşan yeni şartlar bağlamında Marksist kuram ve kavramları eleştirel bir bakışla yeniden ele alıp geliştirme tutumudur.

Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün oluşmasına zemin hazırlayan son etken, dönemin önemli entelektüellerinin, Horkheimer, Friedrich Pollock, Felix Weil gibi isimler, çalışmalarını özgün ve kararlı bir şekilde yürütebilecekleri bir alan arayışlarındaki çabalarıdır. Böyle bir arayışa neden ihtiyaç duyduklarına bakıldığında ise ilk göze çarpan, kuralcı ve belli konularda çalışmayı benimsemiş Alman üniversitelerinin bu çalışmalara sıcak bakmamasıdır. Bunun yanında, birçok disiplini bir arada kullanan okul kurucularının hali hazırdaki üniversite sisteminde daralmaya ve tek alanla sınırlanmayla karşı karşıya kalabilme tehlikesidir. Bu tehlike, okul kurucu kişilerin fikirlerini bağımsız bir şekilde söyleyebilecekleri, özgün ve yenilikçi çalışmalarını sürdürebilecekleri bağımsız bir enstitü

[10] A. g. e., s. 39.

kurulmasını hızlandırmaktadır.[11]

Kısacası I. Dünya Savaşından sonra Almanya'da yaşanan gelişmeler, Sovyet Rusya'da öngörülmeyen sosyalist devrim ve okulun kurucu üyelerinin çalışmalarını bağımsız bir çatı altında gerçekleştirme arayışları okulun kurulmasına öncülük etmiştir. Dönemin aydın ve entelektüelleri, bu amaç doğrultusunda bir araya gelerek toplantılar yapma ve çözümler bulma çalışmalarına girişmiştirler.[12] Marksist Teori'nin bir yandan geçmişteki yanlışlarını açıklamak, öte yandan da gelecek için bir eylem çizgisi belirleyebilmek umuduyla, temelindeki düşünsel dayanakları yeniden ele alınıp incelenmesi amacıyla farklı disiplinlerle uğraşan aydın ve entelektüel bireyler, bir araya gelerek toplantılar ve konferanslar düzenlemiştir. Yapılan toplantı ve çalışmalar, etkisi günümüze kadar devam edecek Frankfurt Okulu'nun doğuşunu hazırlamıştır.

Okulun oluşumunun pratik anlamdaki ilk adımı 1922 yılında düzenlenen "I. Marksist Çalışma Haftası" olmuştur. Bu çalışmanın gerçekleşmesine ön ayak olan kişi esasen zengin bir tahıl tüccarının oğlu olan Felix Weil'dır. Yapılan etkinlikte Weil'ın yanı sıra dönemin önemli teorisyenleri bulunmaktaydı. Katılımcılar arasında George Lukacs, Karl Korsch, Karl August Wittfogel, Friedrich Pollock ve Richard Sorge gibi Marksist teori üzerine kafa yormuş kişiler vardı.[13] Yapılan toplantılar, tartışmalar ve ortaya atılan fikirler daimi bir enstitünün oluşumuna zemin hazırlamıştır.

1.2 Frankfurt Okulu'nun Dönemleri

Anlama ve anlamlandırma çabasında olan insan aklı, genel anlamda bu çabayı ele aldığı konuyu sınıflandırma, kategorize etme ve dönemlere ayırma işlemiyle başlar. Ele alınan konunun tarihsel serüveninin uzunluğu, birleşenlerinin çeşitliliği ve etki sahasının genişliği artıkça bu iş hem zorlaşır hem de zorunlu hale gelir.

Frankfurt Okulu'nun etki sahasının genişliği, çalıştığı alanlarının farklılığı ve tarihsel serüveninin uzunluğu göz önünde bulundurulduğunda, Enstitü'nün dönemlerini ve dönüşümlerini yani öyküsünü ve geçirdiği evreleri genel hatlarıyla tahlil etmek yerinde olacaktır.

---

[11] A. g. e., s. 45.

[12] Kellner, *Critical Theory, Marxism AndModernity,* s. 9-10.

[13] Besim F. Dellaloğlu, "Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında", Cogito, sayı 36, Yaz 2003, s. 15.

Böyle bir girişimde dikkat edilmesi gereken en önemli nokta Frankfurt Okulu'nun bir "durum" olmaktan çok, bir "süreç" olduğu gerçeğini bilmek ve bu saik bağlamında hareket etmektir. Diğer bir deyişle, Enstitü'yü canlı bir organizma gibi ele almak yerinde olacaktır. Çünkü Frankfurt Okulu zaman içinde farklılaşan, genişleyen ve öncelikleri değişen bir ekol olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün tarihine, dönemlerine ve üyelerine yönelik yapılan sınıflandırma çalışmalarında, standart bir liste olmadığı görülür. Bu durumun bazı temel nedenleri şöyle sıralanabilir: Okulun üye teorisyen profilindeki çeşitlilik ve değişkenlik; Enstitü'nün disiplinler arası çalışma yöntemini benimsemesi; okul çatısı altında yapılan çalışmaların çeşitliliği ve zenginliği; Eleştirel Teori savunucularının sürgüne maruz kalmaları ve bu durumun teorinin temel yönelimine etkisi.

Yukarıda belirtilen nedenlere rağmen, okulun tarihsel gelişimini, dönemlerini ve bu dönemlerde öne çıkan düşünürleri sınıflandıran çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmaların bazıları aşağıdaki gibidir.

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün oluşumunu, Eleştirel Kuram'ın doruğunu ve en son olarak okulun çöküşünü detaylı olarak ele alan İngiliz Marksist sosyolog Tom Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi* adlı eserinde Enstitü tarihini dört ayrı döneme ayırır. Bu dönemler:

1. Marksizm'in baskın olduğu yıllar (1923-1933 Dönemi)
2. Yeni-Hegelci düşüncelerin öne çıktığı yıllar (1933-1950 Sürgün Dönemi)
3. Herbert Marcuse'nın bilinirliğinin artışı ve siyasal/düşünsel alanda en etkili yılları (1950-1970 Dönemi)
4. Marksçılıktan kopuş ve okulun etkisinin azalması: Jürgen Habermas dönemi (1970'lerden günümüze kadar olan evre).[14]

Frankfurt Okulu'nun biyografik ya da kurumsal nitelikteki tarihini kapsamlı olarak[15] *Diyalektik İmgelem: Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (19231950)* adlı eserinde ele alan Jay, Eleştirel Teori'nin tarihsel akışını aşağıdaki gibi ele alır:

1. 1920-1933 Almanya Dönemi:
   a) Frankfurt Okulu'nun Kuruluş Yılları (1920-1922) ve Kurt Albert Gerlach

Dönemi

b) Carl Gürenberg-Friedrich Pollock Dönemi (1923-1930)

c) Max Horkheimer Dönemi (1930-1933)

2. Amerika Dönemi (1933-1950)
3. Yeniden Almanya Dönemi (1950'den Sonrası)[16]

Marksizm'e bağlı eleştirmen kimliğiyle bilinen Hans Heinz Holz, Frankfurt Okulu üyelerinin salt teorik çalışmalara yönelip dünyayı, yaşamı değiştirme anlamında herhangi bir adım atmadıklarını ileri sürerek eleştirir. Okulla ilgili yaptığı çalışmalarda bu iddianın altını çizen Holz, *Kavramın Çözülmesi: Eleştirel Teori'nin Mantıksal-Ontolojik Sonuçları* adlı çalışmasında Frankfurt Okulu'nu dönemler olarak değil de kuşaklar bağlamında ele alır. Bu kuşakları şu şekilde sıralar:

1. Birinci Grup: 1933'ten önce ve mültecilik sırasında Enstitü'ye dâhil olan kuşak (Horkheimer, Adorno ve Marcuse'nın aktif olduğu dönem).
2. İkinci Grup: Horkheimer ve Adorno'nun ilk dönem öğretim faaliyetinin harekete geçirdiği kuşak (Habermas ve Schmidt aktif olduğu dönem).
3. Üçüncü Grup: 60'lı yılların öğrenci hareketine az ya da çok katılmış kuşak (Krahl, Negt, Backhaus, Reichelt, Bahr, ve Gersen oluşan dönem).[17 14 15 16 17]

[14] Tom Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi,* Çev: Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, 2016, s. 12-13.
[15] Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, s. 10.
[16] Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950),* s. 39-90.
[17] Hans Heinz Holz, *Frankfurt Okulu Eleştirisi,* Çev: Olcay Geridönmez, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2014, s. 118.

Okulun oluşum yıllarındaki Marksist yönelimin altını çizen ve okul üyelerinin tarihsel materyalizm kavrama sunduğu katkıları ele alan Phil Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi* adlı eserinde okulun tarihini dört ana dönemde ele almaktadır. Bu dönemler şöyle sıralanmaktadır:

1. Enstitü'nün Oluşum Yılları (1922-1930)
2. Marksist Yönelimin Başat Olduğu Yıllar (1930-1940)
3. Deneysel Araştırmaların Esas Olduğu Yıllar (1940-1960)
4. Marksist Teoriden Uzaklaşma Yılları (1970 ve sonrası)[18]

Enstitü'nün dönemleriyle ilgili farklı araştırmacıların yaptığı çalışmaları uzatmak mümkündür. Okulun tarihsel gelişimiyle ilgili yapılan bu temel çalışmalardan da anlaşılacağı üzere, herkesin kabul ettiği standart/sabit bir dönemsel ayrımın olmadığı görülmektedir. Buna rağmen, Frankfurt Okulu'nun tarihini anlatma ve dönemlere ayırarak anlaşılmasını kolaylaştırma çabalarını motive eden önemli bir noktanın olduğunu da belirtmek gerekir. Bu nokta; Okul üyelerinin çalışmalarında belli bir tutarlılık ve bağlam mantığının olmasıdır. Jay, bu motivasyonu şöyle ifade eder:

> (...) Bununla birlikte kararımı verdiğim ve kendimi Enstitü'nün çalışmasına kaptırdığım zaman, şunu keşfettim: Özel disiplinlerde eksik olduğum uzmanlığı, en kapsayıcı yaklaşımımla telafi ediyorum. Çünkü şunu anladım ki, Frankfurt Okulu'nun kendisinde, farklı alanlardaki hemen hemen bütün çalışmalarını etkileyen özsel bir tutarlılık vardı.
> (...) Enstitü'nün gelişmesinin genel taslağı, bu yüzden, bazı sorunlara dair yüzeyselliği zorunlu kılmış olmasına rağmen, savunulabilir bir çalışmayı otaya koymuştur.[19]

Bu tezde düşünce tarihinde önemli bir ekol olarak karşımıza çıkan Frankfurt Okulu'nu dönemselleştirme konusu ele alınırken, Avrupa'da yükselen faşizm temel nokta olarak alınmaktadır. Diğer bir ifadeyle, okulun öyküsünü, geçirdiği evreleri ve öncüllerini ele alırken yükselen faşist yönetimlerin büyük etkisi olduğu görülmektedir. Bu etken göz önünde bulundurularak Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün tarihsel gelişimi ve değişimi dört ana dönemde ele alınmaktadır.

1.2.1 Okulun Kuruluşu ile Faşizmin Avrupa'da Pratik Anlamda İlk Hissedildiği Dönem (1923-1933)

Üç farklı düşünürün yöneticilik yaptığı bu dönem, okulun 1923 yılında Frankfurt Üniversitesi bünyesinde resmen kurulmasıyla başlayıp 1933 yılında Almanya'da Nazilerin

[18] Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, s. 15-31.
[19] Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 34.

iktidara gelmesiyle sonuçlanan dönemdir. Bu dönemde, Enstitü üyelerin Marksist Teori'ye yönelik ilgisi Marx'ın kavramları üzerine özgün çalışmalar yapılmasını sağlamıştır. Güncel politikaya mesafe koyan okul yöneticileri, önemli teorik çalışmalar yapılmasını teşvik etmektelerdi. Horkheimer'ın yönetici olmasıyla Eleştirel Teori adını verdikleri sosyal teorinin kavramsal çerçevesi netleşmekte ve bu netleşme okulun bundan sonra izleyeceği metodolojik programın sonraki dönemlere aktarılmasına olanak sunmaktadır.

a) Gerlach Dönemi

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, 3 Şubat 1923 tarihinde Frankfurt Üniversitesi bünyesinde Eğitim Bakanlığı ile Toplumsal Araştırmalar Derneği (Gesellschaft für Sozialforschung) arasındaki bir anlaşma temelinde resmen kuruldu.[20] Bu okulun kurucu mimarları Felix Weil, Friedrich Pollock ve Max Horkheimer'dir.

Okulun resmi kuruluş aşamasında büyük katkıları olan Weil'a kısaca değinmek faydalı olacaktır. Zengin bir işadamının oğlu olan Weil, Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün eğitim vereceği binaların kurulması, bu kurumda çalışan personelin giderlerinin karşılanması için önemli finansal destek sağlamıştır. Bu maddi desteğin yanında, okulun bağımsız ve kalıcı bir kurum olarak devam etmesinde önemli katkılar sunmuştur.[21]

Weil ve arkadaşları kurulan Enstitüde müdürlük görevi alamamaktaydı. Eğitim Bakanlığı ile yapılan anlaşmada Enstitü'nün müdürlüğünü üstlenecek kişinin; profesör unvanı sahip üniversite çalışanı olması gerekmekteydi. Weil ve ekibi bu unvana sahip değillerdi.[22] Okulun kurulma aşamasındaki teorik katkı ve maddi

[20] Paul-Laurent Assoun, *Frankfurt Okulu,* Çev: Işık Ergüden, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2014, s. 10.
[21] Kellner, *Critical Theory, Marxism And Modernity,* s. 13.
[22] Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950),* s. 47

desteğinden dolayı Weil, herkesin kabul edebileceği bir müdür bulma gücüne sahipti. Bu aday, ekonomi profesörü Marksist eğilimli Kurt Albert Gerlach'tır.

Okulun ilk yöneticisi olan Gerlach, düşüncelerine ve okulun kuruluş felsefesine paralel olarak Marksist çalışmalara öncelik vermekteydi. Kısa süre yöneticilik görevi yapması ve okulun kurucu mimarlarının (Weil, Horkheimer ve Pollock) kurum üzerindeki denetimlerinden dolayı özgün çalışmalar sergileyemedi. Enstitü çatısı altında anarşizm, sosyalizm ve Marksizm ile ilgili dersler vermeyi planlayan Gerlach, genç yaşta -yaşamını yitirdiğinde 36 yaşındaydı- ölümüyle bu planlarını gerçekleştiremedi. Kendisinden geriye kalan sekiz bin ciltlik kitap, Weil sayesinde okul kütüphanesine kazandırıldı.

b) Grünberg Dönemi ve Enstitü'nün 1920'lerdeki Çalışmaları

Frankfurt Okulu'nu oluşturacak Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün ikinci yöneticisi Avusturyalı, hukuk ve siyaset bilimi profesörü Carl Grünberg, okulun açılışında yaptığı konuşmayla yöneticilik döneminde okulun nasıl bir politika izleyeceğinin ipuçlarını verir. Açılış konuşmasında, Marksist Teori'nin kişisel ya da politik bir tercih olmaktan öte, Enstitü'nün kurumsal bir politikası olduğunu ileri sürmekteydi.[23] Bu vurgu, okulun 1920'lerdeki çalışmalarında aktif olan üyelerin Marksizm'e yönelik sempatisinin bir göstergesidir. Aynı zamanda Grünberg'in açılış konuşmasında ileri sürdüğü sava göre, Marksist anlayış bir toplum bilim olarak ele alınmalı ve bu bilim soyut durumlardan ziyade gelişim ve değişim süreci içerisindeki somut dünyanın konularını inceleme anlayışına sahip olmalıdır.[24]

Slater'in okulun bu dönemki uygulamaları ile ilgili analizlerine bakıldığında, Enstitü'nün yöntemi Marksist yöntem olmakla beraber, okul bu yöntemi bir parti programı gibi kullanmaktan ziyade bilimsel bir yöntem olarak ele aldığı anlaşılmaktadır.[25] Bu durum, Enstitü çalışmalarının her türlü gündelik politikaya mesafeli durmasına neden olmaktaydı. Bu mesafeli tutum, okulun bazı üyeleri hariç, sadece bu yıllarda değil sonraki yıllarda da sürdürülen bir tutumdur. Ancak pratik siyasete olan bu mesafeli tutum, kimi zaman da eleştiriler almaktaydı. Göran Therborn'a göre, Eleştirel Kuram'ın siyaset anlayışındaki bu

[23] Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi,* s. 17.

[24] Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi,* s. 13.

[25] Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi,* s. 18-19.

durumu bir paradoks yaratmaktadır. Bir yandan, Eleştirel Kuram kendini siyasal pratiklerin bir parçası olarak görürken; diğer taraftan demirleyeceği hiçbir özel siyasal dayanak bulamamakta ve siyasal bir eylem çizgisi ortaya koyamamaktadır.[26] Her ne kadar, okulun pratik çalışmaları tartışılan ve eleştirilen bir nokta olsa da teorik çalışmalarının zenginliği ve yoğunluğu hep takdir edilen bir yöndür.

Grünberg'in altı yıllık yöneticiliği döneminde önemli teorik çalışmaların yapıldığı ve bu çalışmaların gelecekte okulun teorik altyapısının çeşitlenmesi ve farklılaşmasında etkili olduğu görülmektedir. Dönemin önemli teorisyenleri Henryk Grossmann, Friedrich Pollock ve Karl August Wittfogel tarafından gerçekleştirilen teorik yayınlar; kapitalizm, uygulamalı ekonomik modeller, toplumsal-ekonomik ilişkiler gibi konuları kapsamaktadır.

Grossmann, *Kapitalist Sistemde Birikim ve Çöküş Yasası* adlı yapıtında "ekonomi politiğin Marksist eleştirisini sorunsuz kabul edilemeyeceğini"[27] ileri sürmektedir. Okulun ikinci yöneticisi, Grünberg, döneminde gerçekleştirilen diğer önemli çalışma, Pollock tarafından kaleme alınan *Sovyetler Birliği'nde 1917-1927 Ekonomik Planlama Deneyimleri* adlı çalışmadır. Yukarıda farklı başlıklar altında vurgulandığı gibi, Eleştirel Teori, Marksizm'i felsefî ve teorik bağlamda ele almaktadır. Pollock tarafından gerçekleştirilen bu çalışma ise somut tarihsel deneyim bağlamında, Marksist teorinin pratikteki uygulama örneğini incelemektedir. Diğer ana çalışma, Enstitü'nün önemli akademisyenlerinden Wittfogel'in eseri olan *Çin Ekonomisi ve Toplumu* adlı çalışmadır. Wittfogel adı geçen eserinde "Asya tipi üretim tarzını"[28] incelemektedir.

Son olarak, Grünberg döneminin dikkat çeken özelliği *Grünberg Arşivi* konusudur. Onun döneminde Enstitü'nün çalışmalarında önemli bir rol oynayan bu *Arşiv,* aslında ilk olarak 1910'da çıkan bir yayın organıdır. Okulun ikinci müdürünün
Frankfurt Toplumsal Enstitüsü'nün başına geçmesinden önce yayın hayatına başlayan bu dergi - Jay'in aktarımlarına göre, Enstitü üyelerinin fikirlerini yansıtan makaleler yayınlandığı gibi Enstitü dışı farklı düşünen kişilerin yazılarının da yayınlandığı bu *Arşiv* yirmi yıllık yayın serüveninde on beş cilt sayı olarak basılmıştır-[29] okulun teorik ve ampirik

[26] Göran Therborn, "Frankfurt Okulu", *Frankfurt Okulu,* Çev: H. Emre Bağce, Editör H. E. Bağce, Doğu Batı Yayınları, 2010, Ankara, s. 19-54.
[27] Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi,* s. 22.
[28] Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi,* s. 13.
[29] Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950),* s. 71.

çalışmalarının yayın kaynağıdır.

c) Max Horkheimer'in Sürgün Öncesi Dönemi (1930-1933) ve Okula Getirdiği Yenilikler

Horkheimer'ın Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'ndeki yöneticilik dönemi uzun sürmüş ve bu uzun dönemde, Horkheimer, üç farklı sürece tanıklık etmiştir. Grünberg'in okul yöneticiliğini sağlık sorunları dolayısıyla bırakmasıyla, Frankfurt Okulu'nda Horkheimer döneminin ilk aşaması başlamış olur. 1930-1933 yıllarını kapsayan bu dönem, sürgün öncesi dönem olarak adlandırılmaktadır. İkinci dönem ise Almanya'da Nazilerin yönetime geçmeleri ve bunun sonucunda artan baskılardan dolayı okul üyelerinin göç ettikleri dönemdir. Bu dönem, 1933 ile 1950 yıllarını kapsamaktadır. Son olarak, üçüncü dönem (1950-1958), Horkheimer ve okulun bazı üyelerinin tekrar ana vatanlarına -Almanya- dönmeleriyle başlayıp, Adorno'nun Enstitü'nün yönetimine geçmesine kadar olan süreçtir. Bu çalışmada, ikinci ve üçüncü dönemlerin ayrıntılı analizi sonraki başlıkta ele alınacaktır. Burada odaklanan konu, Horkheimer'ın okul yöneticisi olmasıyla başlayan sürgün öncesi dönemin temel özellikleri ve farklılıklarıdır.

Birçok araştırmacı, Horkheimer'la beraber Frankfurt Okulu'nun yeni bir döneme girdiğini ileri sürmektedir. Yeni yönetici, okulun ana felsefesini oluşturan Eleştirel Teori'nin vücut bulması ve sonraki dönemlere aktarılmasında en çok katkısı olan okul üyesi olarak görülür. Horkheimer'ın özellikle 1930 ile 1941 yılları arasında farklı konularda yaptığı ve Eleştirel Kuram'ın çekirdek metinlerini oluşturan çalışmaları Eleştirel Teori'nin yönelimini, inceleme sahasını, ilgi odağını, düşünce dünyasındaki gelişimini ve önemli bir teori statüsü kazanmasını sağlar.[30] Düşünce tarihinde uzun bir dönem varlık gösteren ve günümüzde hala birçok araştırmaya konu olan bu okulun temeli, Horkheimer'ın 1930'da Enstitü yöneticiliğine atanmasıyla atılmıştır. İngiliz Marksist sosyolog Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi* adlı eserinde okulun oluşumunu incelerken referans aldığı nokta, Horkheimer'ın yöneticiliğe başlama tarihidir.

Frankfurt Okulu'nun tarihi incelendiğinde göze çarpan önemli özelliklerden biri

[30] Bu çalışmalarımdan bazıları şunlardır: *Geleneksel ve Eleştirel Kuram, Metafiziğe En Son Saldırı, Bilim ve Bunalım Üzerine Notlar, Hakikat Sorunu Üzerine, Felsefenin Toplumsal İşlevi.* Ayrıntılı bilgi için bkz. Max Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram,* Çev: Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

okulun yeni yöneticisinin açılış konuşmasında vurguladıklarıdır. Bunun nedeni okulun bundan sonra izleyeceği metodolojik program ile okulun bağlamı hakkında önemli bilgiler vermesidir. Bu bağlamda, Horkheimer'ın "Sosyal Felsefenin Mevcut Durumu ve Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nün Görevi" başlıklı çalışmasını değerlendiren Fred Rush, yeni yöneticinin konuya yaklaşımı ile önceki kuşağın yaklaşımı arasındaki farkın hemen anlaşılacağını ileri sürer. Açılış konuşmasında vurgulanan önemli kavramlardan biri olan "toplum felsefesi" kavramı Eleştirel Teori'nin bu dönemden başlayarak her türlü toplumsal meseleyi sorunsallaştıracağının ve toplum ile birey arasındaki ilişkinin doğru analizi için çaba sarf edeceğinin göstergesidir. [31]

Horkheimer'ın yönetici olmasıyla Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'ne getirdiği diğer bir yenilik disiplinler arası yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre her alan ya da disiplin bir konuyu tek başına ve birbirinden kopuk bir şekilde ele almayacaktır. Farklı disiplinlerin katılımı ve işbirliği içerisinde konular irdelenecektir. Bu işbirliği, alanları birbirinden uzaklaştırıp yabancılaştırmayı engellediği gibi sorunların etraflıca tartışılmasına katkı sunup ve çözümünde her alanın rol almasını sağlayacaktır.

Disiplinler arası yaklaşımın ya da farklı bir ifadeyle disiplinler üstü yaklaşımın benimsenmesi aynı zamanda bu dönemin başka bir özelliğinin de habercisidir: Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nü oluşturacak üyelerin farklı disiplinlerden gelen kişilerden oluşmasıdır. Böylelikle, okul çatısı altında iktisatçı, sosyolog, felsefeci, siyaset bilimcisi, psikolog, tarihçi, müzikolog, edebiyatçı ve hukukçu bir arada çalışma imkanı bulmaktadır. Eleştirel Kuram savunucularının ilgi alanlarına bakıldığında bu gerçek daha net görülmektedir. Örneğin Horkheimer, felsefe ve sosyoloji; Adorno, müzik, sinema, felsefe ve estetik; Pollock, ekonomi ve siyaset; Erich Fromm, psikoloji, toplum felsefesi ve sosyolojisi; Marcuse, felsefe ve siyaset; Franz Neumann, hukuk ve siyaset; Walter Benjamin, edebiyat ve tarih alanlarıyla ilgili oldukları görülmektedir.[32]

Diğer bir değişiklik, Enstitü'nün yayın organı olan *Grünberg Arşivi* yayınına son

---

[31] Fred Rush, "Conceptual Foundations of Early Critical Theory", *The Cambridge Companion to Crıtıcal Theory,* Edited Fred Rush, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 6-40.

[32] Okulun bazı üyelerinin alanlarıyla ilgili yapılan bu analiz farklı kaynaklara dayanmaktadır: Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu 'nda Sanat ve Toplum,* s. 16-18; Kurtul Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim,* Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 43-44; Assoun, *Frankfurt Okulu,* s. 16-27.

verilip *Toplumsal Araştırmalar Dergisi*nin yayınlanmasıdır. Yeni dergide çıkan yazılar, Alman biliminin karakteristiği olan kalın kitap formatına benzemiyordu. Bu dergide, uzun olmayan makale tarzı yazılar yayınlanmaktaydı. *Toplumsal Araştırmalar Dergisinde* yayınlanacak makaleler, Enstitü'nün farklı üyeleri tarafından okunup analiz edildikten sonra yayınlanmaktaydı. Böylelikle, yayınlanan her makale artık bireysel bir çalışmadan ziyade kolektif bir çalışma olmuştu.[33] Horkheimer'ın yönetici olmasıyla benimsenen kolektif ürün oluşturma yöntemi, *Grünberg Arşivinin* yayın politikasında uygulanmayan bir yöntemdir.

Enstitü'nün yeni yöneticisi hem açılış konuşmasındaki "toplum felsefesi/toplumsal felsefe" vurgusu hem de bu dönemki çalışmaları, Eleştirel Kuram'ın yeni bir eksende ilerleyeceğinin göstergesidir. Bu eksen, toplumsal meseleleri felsefî bir bakışla irdelenmesidir. Toplum Felsefesinin ve Eleştirel Toplum Kuram'ın, Frankfurt Okulu'nun felsefî terminolojisindeki öneminin ayrıntısına girilmeyecektir. Ancak Horkheimer'ın yönetici olmasıyla "Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nü yeniden düzenlenmesinden doğmuş bir 'toplumsal felsefe' okulu söz konusudur"[34]gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır.

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nü oluşturan üyeleri çekirdek kadro, birinci/ikinci kuşak, kilit isimler, çekirdek çevre ve iç/dış grup şeklinde sınıflandıran çalışmalara rastlamak mümkündür. Ancak genel izlenim, Horkheimer'ın yönetici olmasıyla Eleştirel Teori savunucularının netleştiği fikridir. Kızılçelik, *Frankfurt Okulu* adlı eserinde Horkheimer'ın yöneticiliği üstlenmesiyle okulun üye teorisyen profilinin netleştiğini belirtir ve ekler: " Horkheimer'in Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'ne yönetici oluşuyla Frankfurt Okulu'nun çekirdek kadrosu belirginleşmiş, okula gerçek kimliğini ve imajını kazandıracak yeni bir ekip oluşmuştur."[35]

Horkheimer'ın ilk yöneticilik döneminde (1930-1933) yayınlanan makalelerin/kitapların konusu ve çalışma alanları, Enstitü'nün değişen perspektifinin ispatıdır. Aynı zamanda, bu dönemde okul temsilcileri tarafından yayınlanan metinler,

[33] Frankfurt Okulu'nun disiplinler arası metodoloji anlayışı, üyelerin kolektif ürün vermelerine zemin hazırlamaktadır. Yayınlanan makale ve kitaplar, okul üyelerinin ortak eleştirisi/analizi sonucunda yayınlanmaktadır. Bu çalışmanın ikinci bölümünün disiplinler arası yaklaşım başlığında bu konu hakkında ayruıtılı bilgi verilmektedir. Ayrıca bkz. Leo Löwenthal, "Theodor Adorno'yla Anılarım", *Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe,* Çev: Kaan H. Ökten, Cogito, sayı 36, Yaz 2003, s. 65-75.
[34] Assoun, *Frankfurt Okulu*, s. 12.
[35] Kızılçelik, *Frankfurt Okulu,* s. 111-112.

Eleştirel Teori'nin temel paradigmasını oluşturan yazılar olarak kabul edilir. Bu dönemde okulun farklı üyeleri tarafından yapılan ve Eleştirel Kuram'ın ana ilkelerini belirleyen çalışmalara rastlamak mümkündür.

"Bilim ve Bunalım Üzerine Notlar" adlı makalesinde, Horkheimer, bilimin toplumsal duruma etkisini ve yansımasını irdeler. Horkheimer, okulun yeni dergisinde yayınlanan bu ilk makalesinde; bilimin kendisinin bir üretim aracına dönüşmesi ve bu durumun bilimin içsel bir bunalım geçirmesindeki etkisini maddeler halinde analiz eder. Bu analiz aynı zamanda, bilim sayesinde gelişen hammadde zenginliği daha bol üretimi ve eğitimli iş gücünü yetiştirmesine olanak sunmasına rağmen dünyadaki bütün insanlar bu zenginlikten yeteri kadar eşit bir şekilde yararlanmadıkların da altını çizer. Bölünmüş bilgi ile bu bölünmüşlüğe neden olan toplumsal koşullar arasındaki bağlantı ortaya koymaya çalışan Horkheimer, bilimin toplumsal rolünü önemsememiz gerektiğini belirtir.[36] *Toplumsal Araştırmalar Dergisi* 'nin ilk sayısında hem Horkheimer hem de Enstitü'nün diğer önemli temsilcisi Fromm; birey, tarih ve psikoloji temalı makaleler yazmıştırlar. Özellikle Fromm'un psikoloji ve sosyal psikoloji alanları üzerine yaptığı çalışmalar, Eleştirel Teori'de yeni bir dönemin başladığının en büyük kanıtı olmuştur.

1.2.2 Faşizmin Avrupa'da Yükselmesi ve Okul Üyelerinin Sürgün Yılları (1933-1950)

Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Kuram teorisyenleri ömürlerinin büyük bir kısmını toplumun dinamiklerini, yapısını ve psikolojisini anlamaya adadılar. Yukarıda kısaca değinildiği gibi özellikle Horkheimer'ın Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'ne yönetici olmasıyla, yapılan çalışmaların ana eksenini toplumsal değişimler ve sorunlar oluşturmaktaydı. Bütün bu anlamlandırma çabalarına rağmen içinde yaşadıkları toplum okul üyeleri için tehlike arz etmeye başlamaktaydı. Diğer bir ifadeyle;

> (...) Frankfurt Okulu'nun sosyal teorisyenleri yoğun bir biçimde... geniş bir yelpaze içerisinde disiplinler arasılık ekseninde teorik bilgi üretimi işi için azami ölçüde emek sarf ederlerken ve toplumsala dair sorunları tartışırken, yaşadıkların toplumun koşulları kendileri için ciddi bir tehlike ve sorun oluşturmuştur.[37]

Bu tehlikenin ana nedeni özelde Almanya'da genelde de bütün Avrupa'da yükselen faşist anlayış ve bu anlayışın yarattığı şiddet ortamıdır.

Birçok siyaset felsefecisi, insanoğlunu etkileyen önemli gelişmelerin yaşandığı 20.

[36] Horkheimer, *Bilim ve Bunalım Üzerine Notlar,* s. 11-15.
[37] Kızılçelik, *Frankfurt Okulu,* s. 138.

yüzyılın en çarpıcı gerçeği olarak şiddeti ileri sürmektedir. Geçtiğimiz yüzyılda kısa aralıklarla yaşanan iki büyük dünya savaşı, şiddetin boyutlarını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, bu iki büyük dünya savaşı şiddetin sadece cephede yaşanmadığını göstermektedir. Artık şiddet; toplumların ekonomik, siyasal ve kültürel yapısını doğrudan etkilemekteydi.

Bu çalışmanın hedefi ve kapsamı dâhilinde I. ve II. Dünya Savaşı'nın tarihini ve bu savaşların yarattığı şiddet ortamının kapsamlı bir incelemesini yapmak elbette olanaklı değildir ancak en genel anlatımla söylenecek olursa, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü ve Enstitü'nün temsilcileri, bu iki savaşın nedenlerinden ve sonuçlarından farkı şekillerde doğrudan etkilendikleridir. Yukarıda okulun tarihsel arka planı ele alındığında, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'da yaşanan gelişmeler etkisi günümüze kadar devam edecek Frankfurt Okulu'nun doğuşunu hazırladığı belirtilmişti. Diğer paylaşım savaşı ve bu savaşın yarattığı şiddet ortamı da Eleştirel Teori savunucularının hayatlarını ve çalışmalarını doğrudan etkilemiştir.

I. Dünya Savaşı sonrası imzalanan emperyalist Versailles Anlaşması, Weimar Cumhuriyetinin kuruluşunu izleyen ekonomik kaos ve azınlıklara karşı kullanılan ayrımcı dil; Almanya'da faşizmin yükselmesine ve en nihayetinde faşizmin iktidarı ele geçirmesine neden oldu. Toplum ve birey üzerinde baskıcı/denetleyici bir iktidar kuran bu güç, Frankfurt Okulu üyeleri için ciddi bir tehlike oluşturmaktaydı.

"1932'de, Nazilerin ciddi bir tehdit haline gelmesiyle, Enstitü'nün Paris'te bir şubesi açılır. Okulun mal varlığı da Hollanda'ya aktarılır."[38] Böylelikle Frankfurt Okulu üyeleri, yaklaşan Hitler ve Nazi iktidarına karşı önlemler alırlar. Nazi Almanyasında faşizmin iyiden iyiye kendini göstermesi ve "1933'te Hitler, 'devlete düşman eğilimler beslediği' gerekçesiyle Enstitü'yü kapatıp, üyelerinin çoğu hakkında tutuklama kararı"[39] vermesiyle; Eleştirel Teori savunucuları Frankfurt'u terk edip farklı Avrupa ülkelerine göç etmek zorunda kalırlar. İsviçre, Fransa ve İngiltere'ye göç eden üyeler, buralarda şubeler açarlar.

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün bu dönemki üyeleri Avrupa'nın farklı şehirlerinde çalışmalar yürütürken hem yeni bazı kararlar almakta hem de karşılaştığı zorluklardan dolayı kendisine yeni ülkeler bulma arayışına girerler. Cenevre şubesi, okulun yeni yönetim merkezi ilan edilir. Jay'in saptamalarına göre, Enstitü Avrupai özelliğinden dolayı daha genel bir isim kullanmayı tercih ederek Uluslararası Sosyal Araştırmalar Topluluğu (Societe Internatioanle de Recherches Sociales) olarak adlandırılır. Horkheimer ve Pollock, yeni kurulan şubenin başkanlığına getirilir.[40] Okulun yayın organı 1933 yılında Paris'te yayınlanmaya başlar. Bu gelişmeler doğrultusunda, Frankfurt Okulu'nun 1923-1933 yıllarını kapsayan ilk Alman dönemi son bulur.

Frankfurt Okulu üyeleri, Avrupa'nın farklı şehirlerinde çalışmalarını sağlıklı olarak yürütemediklerini gördüklerinde kendileri için yeni yer arayışına girmek zorunda kalırlar. Böyle bir arayışa girmelerinin en büyük nedeni, yukarıda da genel hatlarıyla belirtildiği gibi, Avrupa'nın birçok ülkesinde yükselen faşist anlayış ve bu

[38] Bkz., Orhan Koçak, Horkheimer ve Frankfurt Okulu, Max Horkheimer, *Akıl Tutulması*, (içinde) Metis Yayınları, İstanbul, 2018, s. 15.
[39] A. g. e., s. 15.
[40] Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 76.

anlayışın yarattığı şiddet ortamının okul üyelerini tehdit etmesidir. Yeni bir yer arayışının diğer önemli nedeni, gittiği ülkelerdeki akademik çevrelerin Eleştirel Teori savunucularını kendi akademik kariyerleri için tehdit olarak görmeleridir. Bunun en büyük örneği, Fransız akademisyenlerin okul üyelerine karşı dışlayıcı tutamlarıdır. Son neden ise Enstitü'nün çalışma konuları, çalışma yöntemi ve konsepti, başka bir ifadeyle okulun izlediği metodolojik program ve benimsediği teorik anlayış, Avrupa'nın diğer ülkelerindeki akademik programdan ve anlayıştan çok farklı olmasıdır.

Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesiyle Frankfurt'u terk edip Avrupa'nın farklı ülkelerine göç etmek zorunda kalan Enstitü üyeleri, Avrupa'da karşılaştıkları olumsuz tablodan dolayı ikinci bir sürgün yaşamışlardır. Yeni adresleri kendilerine daha elverişli olanaklar sunan Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. "1934'ten itibaren Frankfurt Okulu üyeleri, ABD'ye yerleşmenin olanaklarını aramaya başlamışlardı. 1935 yılında, Columbia Üniversitesi'nden davet almışlar ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, New York'ta yeniden kurulmuştur."[41]

Frankfurt Okulu üyeleri sürgün/göç yıllarında etkisi günümüze kadar devam eden çalışmalar ortaya koydular. Bu dönemde yapılan çalışmalar ve projeler Eleştirel Kuram'ın temel paradigmasını oluşturmaktaydı. Frankfurt Okulu'nun en aktif ve verimli yılları, Amerika'daki sürgün yıllarına denk gelmektedir. *Akıl Tutulması, Aydınlanmanın Diyalektiği, Minima Moralia, Otoriteryan Kişilik* gibi eserler ve farklı konularda yazılan makaleler bu verimli dönemin ürünleridir. *Aydınlanmanın Diyalektiği,* "birçoklarına göre Frankfurt Okulu'nun başyapıtı, yine birçoklarına göre okulun anti-Marksizminin en açık delili, bazılarına göre de iki yazarın (Adorno ve Horkheimer) Schopenhauer tarzı neo-romantik bir kötümserliğe sapışlarının başlangıcıdır."[42] *Akıl Tutulması* adlı eser -ki bu çalışmanın ana konusunu oluşturmakta- Enstitü üyelerinin Aydınlanma aklına getirdikleri eleştirilerin en kapsamlı olanıdır. Eleştirel Kuram savunucularının ABD'ye yerleştikten sonra gerçekleştirdikleri önemli araştırmalardan bir diğeri de *Önyargı Üstüne Çalışmalar* [41] [42] adlı araştırmalardır. Bu çalışmanın beş cildinden birini oluşturan *Otoriteryan Kişilik* adlı eser, aşağıdaki sorulara cevap vermek amacıyla kaleme alınmıştır:

[41] Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu 'nda Sanat ve Toplum,* s. 20.
[42] Bkz., Orhan Koçak, Horkheimer ve Frankfurt Okulu, Max Horkheimer, *Akıl Tutulması,* s. 15.

> Potansiyel faşist birey diye bir şey varsa, tam olarak neye benzer? Antidemokratik düşünceyi oluşturan unsurlar nelerdir? Kişinin içindeki düzenleyici kuvvetler nelerdir?
>
> Böyle bir kişi varsa, toplumumuzda ne kadar yaygındır? Keza böyle bir kişi varsa, onu belirleyen şeyler nelerdir ve nasıl bir gelişim seyri izlemiştir?[43]

Burada bir parantez açıp şu soruya cevap bulmak gerekir: Nazilerin baskılarından dolayı anavatanını terk edip Avrupa'nın farklı şehirlerine göç eden ve buradaki olumsuzluklardan dolayı Kuzey Amerika'ya sürgün gitmek zorunda kalan Enstitü üyelerinin çalışmalarını ne motive etmekteydi? Bu sorunun cevabı, okul temsilcilerinin yaptıkları çalışmalarla Hitler faşizmini küçümsemeden ciddi olarak çözümlemek hedefinde bulunabilir. Böylelikle, kendilerine ağır travmalar yaşatan bu baskıcı sistemin mağlup edilmesinde üzerlerine düşeni yapmış olacaklardı. Bu amaç doğrultusunda, sürgün yıllarında okulun önde gelen isimleri Nazizm, faşizm, manipülasyon, otoriter yönetim, tekelci kapitalizm, totaliter sistem, önyargı ve antidemokratik propaganda temalı konuları çalışmalarının ana eksenine koydular.

^Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, kapitalist dünyanın kalbi Amerika'da bulundukları süre içerisinde aktif ve verimli yıllar geçirmekle beraber birçok zorlukla da karşılaştılar. Özellikle göç döneminin ilk yıllarında bu zorluklar daha belirgindi. "Bu durumun arka planında, aslında Frankfurt Okulu'nun metodolojik geleneğiyle, birlikte çalışma durumunda kaldıkları Amerikalı sosyal bilimcilerin metodoloji anlayışı arasındaki zıtlıkların ve farklılıkların etkisi vardır."[44] Amerikan sosyal bilimcilerin metodolojik anlayışında deneysel, pozitivist araştırma yöntemi önemli bir yer kaplamaktadır. Buna karşın Enstitü kurtulduğundan beri, özellikle Horkheimer'ın Enstitü müdürü olmasıyla, okulun metodolojik açıdan ana paradigması aşırı pozitivist yaklaşımı eleştiren bir ilkeye dayanmaktaydı. Bu iki farklı perspektifin çatışmasından kaynaklanan zorluklar kaçınılmazdı. Bununla birlikte Eleştirel Kuramcılar, Amerika'da öğrendikleri yeni araştırma yöntemlerinin (ampirik teknikleri), bazı yönlerini eleştirip, değiştirerek kendi çalışmalarında kullanmışlardır.[45]

Enstitü üyelerinin sürgün yıllarında karşılaştığı diğer zorluklar finansal ve dilsel sorunlardı. Okul üyeleri özellikle maddi problemlerden dolayı bazı projelerini iptal etmek

---

[43] Adorno, Theodor W., *Otoritaryen Kişilik Üzerine (Niteliksel İdeoloji İncelemeleri),* Çev. Bülent Doğan, Sel Yayınları, İstanbul, 2017, s. 12.
[44] Kızılçelik, *Frankfurt Okulu,* s. 145.
[45] Bunun en açık örneği, Theodor W. Adorno ve arkadaşları (Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson ve R. Nevitt Sanford) tarafından gerçekleştirilen *Otoritaryen Kişilik (The Authoritarian Personality)* adlı eserdir.

zorunda kaldılar. Almanca yayın yapmak, Enstitü'nün geçmişiyle bağ kurma noktasında önemli bir köprüdür. Bundan dolayı, Eleştirel Teori savunucuları bazı çalışmalarını İngilizce yapsalar da ağırlıklı olarak kendi dillerinde, Almanca, yayın yapmayı tercih ettiler. Dil konusuyla ilgili Jay'in tespitleri ilgi çekicidir: "Dil ile düşünce arasındaki ilginin şiddetle farkında olan Enstitü üyeleri, sadece kendi dillerinde yazmaya devam ederek, Nazizm'in, Alman olan her şeyle özdeşleştirilmesine karşı çıkabileceklerine ikna olmuşlardı."[46] Almancayı kullanmadaki bu haklı gerekçenin olumsuz sonucu ise "Amerikan akademik topluluğundan kısmi soyutlanmasıydı; ki bu kaçınılmazdı."[47]

Sonuç olarak Horkheimer'in sürgün öncesi (1930-1933) ve sürgün yıllarındaki dönemi (1933-1950) üzerinden açıklamaya çalışılan Eleştirel Toplum Teorisi'nin temel gelişim ve değişimleri, Kızılçelik'in ifadelerinden destek alınarak aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1. Horkheimer ile birlikte Eleştirel Teori gerçek kimliğine kavuşmuştur.
2. Bu dönemde Eleştirel Teori'nin ana temsilcileri netleşir. Farklı disiplinlerden gelen teorisyenler, Horkheimer döneminde okulun kadrosuna katılıp Eleştirel Teori'nin bilinmesine katkı sunmuştur.
3. Farklı disiplinlerden gelen teorisyenlerin katkısı ve Horkheimer'ın çabasıyla, Eleştirel Teori disiplinler arası/disiplinler ötesi çalışma yöntemi binişmemiştir. Böylelikle farklı disiplinlerin işbirliği, Frankfurt Okulu'nun metodolojik programına ve sosyal teori anlayışına yön vermiştir.
4. Enstitü'nün ilgi odağı iktisattan felsefeye kaymıştır. Böylelikle Eleştirel Kuramcılar, bir olayın ekonomik boyutunun yanında kültürel, psikolojik, sosyolojik ve felsefî yönünü de araştırmışlardır. Örneğin, Eleştirel Kuramcılar, okulun ana ilgi alanlarından biri olan faşizmi, "hiçbir zaman kapitalizmin ekonomik politiğinin doğal bir sonucu olarak tanımlamayı yeterli görmemiş; sürekli faşizmin ideolojik, psikolojik ve kültürel boyutuyla"[48] ilgili analizler yapmışlardır.

[46] Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950),* s. 90.
[47] A. g. e., s. 90.
[48] Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim,* s. 32-33.

5. Frankfurt Okulu üyelerinin çalışma sahası genişlemiştir. Faşizm, Nazizm, önyargı, işçi hareketleri, kültür, pozitivizm, kültür endüstrisi, psikanaliz, aydınlanma, akıl, otoriter kişilik, toplum, anti-demokratik propaganda ve manipülasyon gibi farklı konular üzerine çalışmalar yapmışlardır.
6. Enstitü üyeleri, etkisi günümüze kadar devam eden yapıtların önemli bir kısmını bu dönemde kaleme almışlardır.
7. Okulun felsefî terminolojisinin büyük bir bölümü bu dönemde oluşmuştur. Böylelikle, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü ayrı bir düşünce okulu olabilmiştir.[49]

1.2.3 Vatandan Ayrı Kalışın Bitişi: Normalleşme Süreci (1950-1970)

Tarihte çok az kişi/kurumun yaşayabileceği bir gelişme Frankfurt Okulu üyelerine kısmet olmaktaydı. Bu gelişme; yıllar önce dönemin iktidarı-Nazi iktidarı- tarafından "tehlikeli ve hain" görülerek yasaklanan, tutuklama kararı verilen okul üyelerinin, çok farklı bir yaklaşımla karşılanmalarıdır. Çok zor koşullar altında hatta yaşamlarının tehdit altında olduğu koşullarda vatanlarını terk etmek zorunda kalan okul üyeleri, daha sonra kendilerinden özür dilercesine geri dönmeleri teklif edilmiştir. Bir zamanlar kovuldukları, sürgün edildikleri topraklardan; şimdi aynı topraklara dönmeleri ve çalışmalarını bu kovuldukları topraklarda devam etmeleri için ısrar edilmiştir.

Böyle bir gelişmenin yaşanmasının nedeni, II. Dünya Savaşı'nın bitimi ve bu savaş sonunda Almanya'daki Hitler ve Nazi iktidarının yenilmesidir. Sürgün yıllarında okulun ana hedeflerinden biri, birçok trajedinin yaşanmasına neden olan bu faşist yönetimin bertaraf edilmesidir. Bu hedef, Horkheimer'ın Amerika'daki sekreteri Alice Maier tarafında şu şekilde dile getirilmekteydi:

> Hepimiz Hitler'i ve faşizmi mağlup etmemiz gerektiği kanaatindeydik; bizi bir arada tutan şey buydu. Hepimiz bir misyonumuz olduğuna inanıyorduk. Sekreterden tutun da Enstitü'ye gelen ve orada çalışanlara kadar herkes buna dahildi. Bu misyon gerçekten bize sadakat ve birbirine bağlı olma duygusu aşılıyordu.[50]

Yaptıkları çalışmalarla bu hedefin gerçekleşmesine katkı sunmaya çalışan Eleştirel Teori üyeleri, Almanya'daki gelişmeler sonucunda bu hedeflerine kavuşmuşlardı.

[49] Kızılçelik, *Frankfurt Okulu,* s. 161-162.
[50] Alice Maier ile yapılan görüşmeden (New York, Mayıs 1969) aktaran; Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu 'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950),* s. 235.

Böylelikle, Almanya'ya dönüşlerini engelleyecek çok önemli problem ortadan kalkmaktaydı.

Neredeyse yirmi yıllık bir sürgün hayatından sonra Enstitü üyelerinin Frankfurt'a dönüş yapmaları konusunda geniş bir kamuoyu baskısı vardı. Farklı kesimlerden; "aydınlardan, bilim adamlarından, Frankfurt resmi çevrelerinden ve özellikle Frankfurt kent yönetiminden"[51] Eleştiri Teori savunucularına, Almanya'ya geri dönüş konusunda yoğun bir istek oluşmaktaydı. Bazı Enstitü üyeleri hariç diğer üyeler, savaş sonrasında Almanya'da koşulların değişmesini göz önünde bulundurarak bu taleplere olumlu karşılık verdiler. Okulun önden gelen teorisyenlerinden Adorno, Horkheimer ve Pollock, Almanya'ya dönerek çalışmalarını burada sürdürme kararı verirler. Böylelikle Frankfurt Okulu'nun üçüncü dönemi, okulun doğduğu topraklarda yeniden başlar.

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün Frankfurt'a dönüşüyle başlayan üçüncü dönemini *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi* adlı eserinde irdeleyen ve bu döneme önemli bir bölüm ayıran Bottomore, Eleştirel Kuramın 1950 ve takip eden yıllarda yapılan çalışmalarla doruğa ulaştığını ileri sürer. Okulun bu yıllarını aşağıdaki gibi özetler:

> Enstitü 1950 yılında Frankfurt'a döndükten sonra Horkheimer'ın ve özellikle daha sonraları olmak üzere -Chicago Üniversitesi'nde misafir profesör olduğu için Horkheimer'ın 1954 ve 1959 yılları arasında çoğunlukla Enstitü'de bulunması ve 1959 yılında emekli olması nedeniyle- Adorno'nun düşünceleri hâkimiyeti altına girdi.
> Dirilen bu biçimi içerisinde Adorno'nun başlıca ilgi alanları da olan sınırları iyi belirlenmiş bir düşünce okulu, en üst düzeyde bir felsefe ve estetik kuramı okulu karakterine büründü. Enstitü'nün farklı yönelimi, onunla ilişki içindeki ikinci nesil düşünürlerin çalışmalarında da açıktır.[52] (...) Daha sonraları Enstitü'nün Avrupalı ve ABD'li taraftarları arasında özellikle siyasi eylem bağlamında olmak üzere farklılıklar belirdiyse de, Enstitü'nün daha eski üyelerinden, ABD'de kalan Marcuse da en azından yeni okulun önde gelen bir figürü olarak düşünülebilir.[53]

Yukarıdaki alıntı incelendiğinde, okulun sürgün sonrası dönemi hakkında genel bazı önemli bilgiler verdiği görülmektedir. Öncelikle bu dönemde üç isim öne çıkmaktadır. Horkheimer, diğer dönemlerde olduğu gibi bu dönemde okulun çalışmalarına katkı sunmakta, Frankfurt'a Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'ün tekrar kurulmasında önemli rol almaktadır. Frankfurt şehri, Horkheimer'ın Almanya'ya dönüşünü karşılıksız bırakmamış ve

[51] Kızılçelik, *Frankfurt Okulu,* s. 162.

[52] Bu düşünürlerin önde gelenleri şunlardır: Jürgan Habermas, Alfred Schmidt ve Albrecht Wellmer.

[53] Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi,* s. 33.

onu onurlandıran bazı adımlar atmıştır. Horkheimer, öncelikle Edebiyat Fakültesi dekanlığına seçildi ve kısa bir süre sonra Frankfurt Üniversitesi rektörlük görevine getirildi.[54] 1 93 3 yılında atıldığı üniversiteye şimdi rektörlük olarak geri dönmüştü. "Görev süresi bittiğinde, Frankfurt şehrinin verdiği en yüksek onur ödülü olan Goethe Ödülü kendisine taktim edildi. Yedi yıl sonra, İsviçre'deki emekliliğinin ardından, Frankfurt şehri onu yaşam boyu fahri vatandaş ilan edecekti."[55]

Horkheimer'ın Amerika ile olan bağlarını koruması ve Chicago Üniversitesi'nde konuk profesör görevini yerine getirmesi dolayısıyla sık sık Almanya dışına çıkması, onun Frankfurt Okulu üzerindeki etkisinin azalmasına neden olur. Bu durum, Enstitü'nün önde gelen teorisyenlerinden Adorno'nun Frankfurt Okulu'nda daha etkin ve belirleyici olmasının önünü açar. Paul-Laurent Assoun'nun saptamalarına göre, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Frankfurt'a bir an önce dönmek isteyenlerden biri Adorno'dur ve okulun Almanya'da tekrar kurulmasıyla önce müdür yardımcısı, ardında da 1955 yılında iki müdürden biri (diğer müdür Horkheimer'dır) olur. Horkheimer'in emekliliğe ayrılmasıyla, Adorno okulun yeni müdürü seçilir.[56]

Adorno'nun Frankfurt'a geri dönüş nedenleri diğer üyelerle karşılaştırıldığında hem farklı hem de ilgi çekicidir. Geri dönüş kararını sadece vatan hasretiyle açıklanmaması gerektiğini vurgular. Bundan daha önemlisi, Alman dilinin felsefeye olan yakınlığı onun dönüş kararının ana gerekçesidir. Bu durumu, Adorno, şu ifadelerle özetlemektedir:

> Almanya'ya geri dönme kararı, sadece öyle basit, reddedemeyeceğim kadar az öznel ihtiyaçlar dolayısıyla, vatan hasreti yüzünden verilmedi. Bunu aynı zamanda nesnel sebepleri vardı. Bu da dilin kendisidir. Sadece, yeni bir dilde bütün farklılıkları ve düşünce zincirinin ritimleriyle birlikte ne demek istediğimizi tam olarak ifade edemeyeceğimizden dolayı da değil. Aksine, Almanca'nın felsefeye ve elbette felsefenin spekülatif uğrağına özel bir seçmeci yakınlığı vardır.[57]

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün savaş sonrası döneminde Adorno'nun düşüncelerinin ve çalışmalarının etkisi önemlidir. Eleştirel Teori'nin felsefî karakteri 1950'li ve 1960'lı yıllar boyunca sürekli daha fazla vurgulanır hale geldi.[58] Okulun çalışmalarında

---

[54] Stirk, *Critical Theory, Politics and Society: An Introduction,* s. 24.
[55] Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950),* s. 437.
[56] Assoun, *Frankfurt Okulu,* s. 19.
[57] Adorno, "Allf die Frage: Was ist deutsch", *Stichworte: Kritisch Modelle 2,* s. 110'dan aktaran; Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950),* s. 432.
[58] Adorno, "Zur gegenwartigen Stellung der empirischen Sozialforschung in Deutsschland", *Empirische Sozialforschung,* aktaran; Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi,* s. 34.

felsefe ağırlıklı bir ilgi alanı/bakış açısı gelişmesinde Adorno'nun çalışmaları belirleyicidir. "1966 yılında yayınlanan Negatif Diyalektik (adlı eseri) ise felsefesi açısından (okulun ana ekseninin felsefeye kayması açısından) bir zirve noktasıdır."[59] Okulun felsefî karakter kazanması, Eleştirel Teori'nin sonraki kuşak - ki bu kuşağa okulun ikinci kuşak düşünürleri adı verilmekteydi- düşünürlerinin de felsefe merkezli eserler vermesini etkilemiştir. Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'ne Horkheimer sonrası dönemde yönetici olan Adorno, okulun bazı çalışma konularını hem çeşitlendirmiş hem de derinleştirmiştir. Özellikle kültür, kültür endüstrisi, kitle kültürü, müzik, kültürel ürünler (televizyon, radyo, sinema), teknoloji, estetik ve şeyleşme bu dönemin öne çıkan konularıdır. Bu kavramlar/konular sadece Adorno'nun felsefesini açıklamamaktaydı aynı zamanda Enstitü'nün yeni dönemdeki felsefî tutumu hakkında önemli ipuçları vermekteydi. Adorno dönemi bağlamında vurgulanan son nokta pozitivizm eleştirisidir. Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün Frankfurt'a dönüşüyle başlayan üçüncü döneminde yöneticilik yapan Adorno, okulun daha önceki geleneğine uyarak "pozitivizmi" eleştirmeye devam eder. Pozitivizmin

[59] Ömer Kulak, *Theodor Adorno: Kültür Endüstrisinin Kıskacında Kültür,* İthaki Yayınları, İstanbul, 2018, s. 64.

eleştirisini "araçsal akıl" çerçevesinde üçüncü bölümde tartışılacağından dolayı, şu an önemli olan şu noktayı göstermektir: Adorno'nun yöneticiliği döneminde, okul çalışmalarının ana motifini pozitivizm eleştirisi oluşturmaktaydı ve bu çalışmalar yeni bakış açılarının doğmasını sağlamaktaydı.

Yukarıda belirtildiği gibi, Eleştirel Teori savunucularının bazı önemli isimleri Frankfurt'a dönmeyi kabul etmeyerek, çalışmalarına -okulun bir üyesi olarak- Amerika'da devam etmişlerdir. ABD'de kalmayı tercih eden isimlerin başında gelen Herbert Marcuse, Frankfurt Okulu'nun sürgün sonrası döneminde, Horkheimer ve Adorno ile birlikte öne çıkan isimdir.

Frankfurt Okulu öğretisinin, bu dönemde, dünya çapında bilinmesinde en çok katkısı olan düşünür Marcuse'dır. Onun "Yeni Sol" ve radikal öğrenci hareketleriyle ilgili yaptığı çalışmalar ve destekler, Frankfurt Okulu düşüncesinin Avrupa'nın büyük bir kısmında ve Amerika Birleşik Devletleri'nde tanınmasına vesile olmuştur. Diğer bir deyişle, 1956 yılından sonra dünyanın birçok ülkesinde gelişen radikal öğrenci hareketleri/protestoları (Yeni Sol hareketler); Marcuse'nın fikirlerinden etkilenmiş hatta onun düşüncelerinin kendilerine yol gösterdiğini ileri sürmüşlerdir.[60] Bu durum, Enstitü düşüncelerinin farklı coğrafyalara yayılmasını hızlandırmıştır.

Kısacası, Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nün Frankfurt'a dönüşüyle başlayan üçüncü döneminde Horkheimer'den ziyade, Adorno ve Marcuse'nın fikirleri ön plana çıkar. Bunun yanında, sürgün döneminin bitmesiyle okulun düşünceleri ve fikirlerinin dünyanın farklı ülkelerine yayılması hızlanır. Bir zamanlar kaçmak zorunda kaldıkları topraklara farklı çevrelerin yoğun isteğiyle dönen Eleştirel Teori savunucuları, Almanya'da yeni bir öğrenci kuşağının yetiştirilmesine katkı sunmanın yanı sıra, Alman felsefe ve sosyoloji düşüncesini belirleyen ana damarı oluştururlar.

1.2.4 1970 ve Sonrası: Habermas Dönemi

Frankfurt Okulu'nun önde gelen teorisyenlerinden Adorno (1969) ve Horkheimer'in (1973) ölümü, Marcuse'nın ise Eleştirel Kuram'dan gitgide uzaklaşması (ve 1979'da ölmesiyle) sonucunda, Enstitü'nün üçüncü dönemi sona

[60] Lucien Goldmann, "Marcuse'yi Anlamak", *Frankfurt Okulu,* Çev: H. Emre Bağçe, Editör H. E. Bağce, Doğu Batı Yayınları, 2010, Ankara, s. 305-319.

erer.[61] Böylelikle okulun tarihinde "ikinci kuşak teorisyenler" olarak adlandırılan grubun öncülüğünde yeni bir dönem başlar.

Bu yeni dönemi "çöküş ve yenilenme" kavramları bağlamında ele alan Bottomore, okulun tarihindeki önemli bir evrenin sona ermesini ve yeni bir dönemin başlamasını Eleştirel Teori'nin önemli temsilcilerinin ölümünün yanı sıra köktenci öğrenci hareketinin1970'lerin başında çökmesini önemli bir etken olarak gösterir. Ancak Frankfurt Okulu'nun ana düşüncelerinden bazıları, ikinci kuşak teorisyenler olarak adlandırılan Jürgen Habermas, Albrecht Wellmer, Alfred Schmidt ve Claus Offe çalışmaları ve katkılarıyla devam etmiştir.[62]

"Yeni eleştirel kuramın (yeni dönemin) baş mimarı"[63] Habermas, sosyoloji ve felsefe alanında yaptığı özgün çalışmalar ile Frankfurt Okulu geleneğinin gelişerek devam etmesini sağlar. Bununla birlikte, bu çalışmalarda "birinci kuşak düşünürlerin" bazı felsefî görüşlerine zıt fikirlerin ortaya koyulduğu da görülmektedir. Habermas'ın felsefî görüşlerinin incelenmesi bu tezin kapsamının dışında kaldığı için burada sadece bazı temel benzerlikler ve farklılıklar kısaca ele alınacaktır.

Habermas, Enstitü'nün geleneğine uyarak pozitivizm eleştirisine devam eder. Ancak pozitivizme yönelik eleştirilerini diyalektik teori bağlamında ortaya koymuş ve bu perspektif, yeni bir bilgi kuramı oluşmasının yolunu açmıştır. Habermas düşüncesinin, birinci kuşak düşünürlerinden farklı olduğu en önemli konu modernite düşüncesidir. Öncüllerinin aksine, Habermas, modernitenin kazanımlarını yok saymayan bir tutum geliştirmektedir. Modernitenin bitmeyen bir proje olduğunu ileri sürerek, modernite düşüncesini hem savunmakta hem de yaptığı çalışmalarla katkı sunmaktadır.[64] Yeni eleştirel kuramın baş mimarı, üzerine çalıştığı konular bağlamından da birinci kuşak düşünürlerinden kimi noktalarda ayrılır. Örneğin, "kültür endüstrisine çok az gönderme varken, İktisadî ve siyasî yapıların çözümlenmesine"[65] daha çok gönderme yapmaktadır.

---

[61] Kızılçelik, *Frankfurt Okulu,* s. 173.

[62] Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi,* s. 71-72.

[63] A. g. e., s. 72.

[64] Ahmet Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite Weber ve Habermas,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 169-172.

[65] Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, s. 90.

Kısacası, sunulan tabloda Frankfurt Okulu'nun farklı dönemlerden geçtiği ve her dönemin bazı temel karakteristik özellikleri olduğu görülmektedir. Yaşadıkları birçok zorluğa rağmen ayakta kalmayı bilen Enstitü üyeleri, bu zorlukları deşifre eden bireysel ve kolektif çalışmalar ortaya koymuşlardır. Okul, dönemin güncel sorunlarıyla alakadar olup, sürekli yeni fikirler geliştirmiştir. Bunu yaparken kendisine has metodolojik program ve eleştirel teori anlayışı geliştirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda, izleyen bölümde, Frankfurt Okulu'nun düşünsel olarak temellendirilmesinde etkili olan ayırt edici özelliklerine değinmek gerekmektedir.

2. FRANKFURT OKULU'NUN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Frankfurt Okulu'nun ve bu okul üyelerinin geliştirdikleri Eleştirel Teori'nin diğer felsefe ekolleriyle karşılaştırıldığında, birçok ayırt edici özelliği olduğunu belirtmek yanlış olmaz. Ancak bu çalışmada bunların bazıları ele alınacaktır. Bunun ana nedeni, bu özelliklerin okulun ana paradigmasını ve sorunlara yaklaşma perspektifini belirleyen temel unsurlar olmalarıdır. Eş deyişle, aşağıda ele alınan başlıklar, Eleştirel Teori'nin izlediği metodolojik program ve sosyal teori anlayışı hakkında bilgi vermektedir.

Eleştirel Teori kendini Geleneksel Kuram karşısında konumlandırırken akıl anlayışı belirleyici rol oynar. Eleştirel Kuramcılar, Geleneksel Kuramcıların akılla kurdukları ilişkiyi, ona atfettikleri anlamı eleştirmektedir. Bu doğrultuda ele alınan başlıklar, çalışmanın ana konusu olan "araçsal akıl" karşısına Eleştirel Teori'nin hangi özelliklere sahip bir akıl anlayışı koyduklarının da ipucunu vermektedir.

Bu açıklamalar çerçevesinde çalışmanın bu bölümünde, Frankfurt Okulu'nun ve onun temsil ettiği Eleştirel Kuram'ın temel unsurlarının ayrıntılı analizi yapılmaktadır. Bu bağlamda, öncelikle okulun ismini belirlemede etkili olan "eleştiri" kavramı ele alınmıştır. Okulun "diyalektik" anlayışının özgünlüğünün vurgulandığı ikinci başlıkta, idealist ve materyalist diyalektik anlayışları çerçevesinde açık uçlu diyalektik ile negatif diyalektik anlayışların özgünlüğü tartışıldı. Gerçekliğin durumunun doğru/eksiksiz tespiti için bir çok alanın kolektif çalışmasına imkan veren "disiplinler arası yaklaşım" Enstitü'nün diğer önemli unsurudur. Disiplinler arası yaklaşımın sonucu olan "psikanaliz", Karl Marx ve Sigmund Freud kuramları birleştirmesi ışığında dördüncü başlık altında tartışıldı. Son olarak "teori-pratik" kavramları ve okulun bu kavramlara praksis bağlamında yaklaşımı ele

alınmaktadır. Ayrıca tüm bu kavramlar birbirleriyle bağlantılı oldukları göz önünde bulundurulmalıdır.

2.1 Eleştiri

Heinz Heimsoeth felsefe kavramıyla ilgili açıklamalarında, birçok düşünürün değindiği gibi kelimenin Grekçe karşılığındaki bilgi sevgisi, bilgeliğe çaba, bilgeliği isteme anlamlarına vurgu yapmaktadır. Bilgi sevgisini kendine yaşam tarzı yapan kişi de filozoftur. Heimsoeth'a göre bazı filozoflar, bilginin peşinde koşarken hayat uğraşlarının anlamsızlığını gördükleri için eylem ve olaylar dünyasının dışına çekilmeyi, müdahale etmemeyi tercih etmişlerdir. Diğer taraftan bazı filozoflar hayatın seyircisi olmayı kabul etmezler. [66] Seyirci olmayı kabul etmeyenlerin başında Eleştirel Teori savunucuları gelmektedir. Filozofun hayata yabancı kalmaması gerektiğini savunan Eleştirel Kuramcılar, bilginin formel yasalarından ziyade, bu bilginin insan yaşamını nasıl etkilediğini ve değiştirdiğini odaklanılması gerektiğini belirtmekteler. Frankfurt Okulu üyeleri hayata müdahale eden, hayatı değiştiren bir felsefî anlayışı benimsemekteler. Bu müdahaleyi "içkin, aşkın ve diyalektik" eleştiriyi bir arada kullanarak sağlamaktalar. Okulun diyalektik anlayışı sonraki başlıkta detaylı ele alındığından dolayı, şimdi genel hatlarıyla içkin ve aşkın eleştiri kavramları incelenecektir.

İçkin eleştiri, ele aldığı kuramı eleştirirken başlangıç noktası olarak bu kuramın kendi kavramsal ilkelerini ve ölçütlerini temel almaktır. Bu bir bakıma, eleştiri konusu olan problemin dışsal ölçütlere göre değil kendi içsel ilkeleriyle irdelemektir.[67] Başka bir anlatımla, içkin eleştiri "bir nesnenin kendi kavramsal ilkeleriyle işe başlar, bunların uzantılarını ve sonuçlarını geliştirir. Sonra nesneyi yeniden bu sonuçlar açısından kurcalar, değerlendirir. Eleştiri, nesnenin dışındaki bir ölçüte dayanmaz, (...) içerden hareket eder."[68]

En genel anlamıyla aşkın(lık); bir şeyin ya da bir düzeyin ötesine geçme, ötesinde olmaktır. Bu terim genellikle konu olan nesnenin, kavramın sınırlarının ötesinde olma

---

[66] Heinz Heimsoeth, *Felsefenin Temel Disiplinleri,* Çev. Takiyettin Mengüşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007, s. 23-26.

[67] David Held, "Horkheimer'in Eleştirel Kuram Çözümlemesi: Epistemoloji ve Yöntem", *Frankfurt Okulu,* Çev. Kahraman Bozkurt- H. Emre Bağce, (Ed. H. E. Bağce), Doğu Batı Yayınları, 2010, Ankara, s. 189-218.

[68] Orhan Koçak, "Önsöz", Max Horkheimer, Akıl Tutulması, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu,* Metis Yayınları, İstanbul, 2018, içinde, s. 47.

anlamında kullanılmaktadır.[69] Bu bağlamda, aşkın eleştiri, içkin eleştiriden farklı olarak dışsal ölçütlere dayanır. Bundan dolayı bu eleştiri yönteminde tümel, genel daha ön plandadır. Sadece bütüne bakılarak yapılan bir

[69] Abdülbaki Güçlü ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü,* Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002, s. 121.

değerlendirmenin eksiklikleri olmakla birlikte, bazı durumlarda bütünlük imgesi koruyan değerlendirmeler gerekmektedir. Bu bütünlüğü koruyan aşkın eleştiridir.

Frankfurt Okulu teorisyenlerinden olan ve yaygın kanıya göre okulun eleştirel kimlik kazanmasının mimarları olan Adorno, Horkheimer ve Marcuse içkin eleştirinin üstünlüğünü savunmakla beraber, Eleştirel Kuram'da ana hedef bu iki eleştiri türünün gergin birlikteliğini korumaktır. Bu iki tür eleştiri bir arada kullanıldığında hayatı, dünyayı yorumlamanın ötesine geçilip değiştirme eylemine girişilmiş olunur.[70]

İçkin ve aşkın eleştirinin birlikteliği gerçekliği örtmeyen, onu bütün yönleriyle açığa çıkaran diyalektik bir eleştiri felsefesinin ortaya koyulmasını sağlamaktadır. Eleştiride amaç gerçekliği örtmek ya da abartmak değil, deşifre etmektir. Böyle bir eleştiri, okul üyelerine göre, ancak eleştiri konusu olan sorun toplumdan ve tarihten yalıtılmadan irdelemekle mümkündür. Toplum ve tarihle bağı kurulan eleştiri, yaşanmakta olan toplumsal sorunlar karşısında duyarı olmayı, fikir üretmeyi ve çözüm yolları sunmayı olanaklı kılmaktadır.

Toplumla ve tarihle bağ kurabilen eleştiri, hiçbir nesneye ya da soruna mutlaklık niteliği yüklemeyecektir. Bunu nedeni mutlaklığın sabitlik anlamı barındırmasıdır. Mutlaklık ve sabitlik gibi nitelendirmeleri kabul etmeyen Eleştirel Teori, kavramları sürekli değişen, dönüşen özelliğini göz önünde bulundurur. Bundan dolayı eleştiri ya da eleştirel felsefe, kavramları sürekli eleştirel bir gözle her dönem tekrar ele almalı ve dönemin koşullarına göre yeniden yorumlamalıdır.

Kısacası, Frankfurt Okulu'nun temel özelliklerini yansıtmada önemli bir kavram olan eleştiri; sorunların öncesini ve sonrasını hesaba katan, bireyi tarihsel bağından ve toplumsal koşullarından yalıtmadan ele alan, kavramları ütopik bir anlayışa sığınmadan açıklayan bir tutumdur. Felsefî tabirle Frankfurt Okulu'nda eleştiri; ontolojik olan ile epistemolojik olanın bir arada karşılıklı ele alınmasıdır.

[70] Bkz. Orhan Koçak, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu*, s. 51.

2.2 Diyalektik Anlayış

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün epistemolojisinin en dikkat çekici özelliği idealizm-materyalizm ikilemindeki konumlanışıdır. Okulun önde gelen üyeleri için, özellikle Adorno ve Horkheimer, felsefe tarihinde birçok filozofun düşüncesini geliştirmek için başvurduğu bu ana ikilem aşılması gereken bir ayrımdır.[71] [72] Bu tezin birinci bölümünün ilk sayfalarında genel hatlarıyla değinildiği gibi, Eleştirel Kuram'ın ilk temsilcileri, okulun birinci ve ikinci kuşak üyeleri, İdealizmin en büyük temsilcisi Hegel ve Materyalizmin en önemli temsilcisi Marx'ın geliştirmiş oldukları diyalektik yöntemle devamlı alakadar olmuşturlar. Okulun önde gelen üyeleri, bu iki önemli düşünürün -Hegel ve Marx- felsefî perspektifini oluşturan diyalektik yöntemle ilgili yaptıkları çalışmaları inceleyip ve bu inceleme sonucunda idealizm-materyalizm ikileminin aşılması gerektiği fikrine ulaşmıştırlar.

Burada bir parantez açıp idealizm ve materyalizm arasındaki farkı kısaca açıklamak yerinde olacaktır.

> Materyalizm, "kendinde nesnenin" veya zihnin dışında nesnenin kabul edilmesidir: Bu anlamda düşünceler ve duyumlar, bu nesnelerin kopyaları ya da yansımalarıdır. Buna karşıt olan düşünce (idealizm), bu nesnelerin "zihin olmaksızın" var olamayacağını öne
>
> 72
>
> sürmektedir; nesneler, duyumların bir bileşkesidir.

Yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere, materyalist anlayışta ana nokta dış dünyadaki nesneyken, idealizmde dış dünyayı belirleyen düşüncedir. Bu durum, birbirinden bağımsız ya da birinin diğerini belirlediği iki farklı dünya fikrinin oluşmasına neden olmaktadır. Koçak'ın tespitlerine göre, Hegel, felsefenin bu önemli sorununu -düşünce ile varlık arasındaki ilişki sorunu ya da öncelik/sonralık sorunu- "özdeşlik teorisiyle" çözmek ister. Düşünceyle varlık arasındaki ilişkiyi kabul eden Hegel, varlığı düşüncenin bir ürünü olarak görür. Lukacs ise düşünce ile varlığın özdeşlik teorisini kabul etmekle beraber varlığın önceliğini, varlığın düşünceyi belirlediği fikri temelinde bir özdeşlik anlayışını kabul etmektedir.[73]

---

[71] Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu 'nda Sanat ve Toplum,* s. 27.
[72] Vladimir I. Lenin, *Materialism and Empirio-Criticism,* s. 14'ten aktaran; Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi,* s. 81.
[73] Bkz. Orhan Koçak, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu,* s. 31.

Kısacası, on dokuzuncu yüzyılın önemli idealist filozoflarından biri olan Hegel ve diğer idealist düşünürler, varlık ile düşünce arasındaki uçurumu kapatmak için tikel ile genel, parça ile bütün arasında bir bağ kurmaya çalışmışlardır. Ancak, bu çabaya rağmen düşüncenin, genelin, tümelin baskınlığı söz konusudur. Diğer taraftan "(...) Marksizmin diyalektiğin Hegel'deki köklerini ve teori-pratik birliğini öne çıkaran bir Marx yorumu öneren"[74] Lukacs ve takipçileri ise özdeşlik teorisinde varlığın, tikelin, öznenin belirleyici olduğu bir yapı ortaya koymaktalar. Eleştirel Teori'nin önemli isimleri bu durumu aşacak yeni bir diyalektik yöntemi ortaya koymaya çalışırlar.

Eleştiri Teori savunucuları, kaba materyalizm ile metafiziğe varan idealizm fikrine karşı çıkmaktalar. Bu karşı çıkışın en büyük nedeni, özne ve nesneyi mutlak olarak ayıran kaba materyalizm ve bu ikisinin özdeşliğine dayanan metafiziğin birbirinden bağımsız ve ayrık iki dünya oluşturmasıdır. Diğer taraftan, özne ve nesne ayrıklığı ya da özdeşliği, bütün ile parçanın ilişkisinin doğru teşhisini engellemektedir. Parçayı oluşturan tikelin, içinde var olduğu bütünün esiri olmaması önemlidir. Bütünün hegemonyasına dayanan bir anlayış -ki bu idealist düşüncede baskın bir tutumdur- tikelin etkisizleştiği, özerkliğinin yok olduğu bir durum doğurmaktadır.[75] Aynı şekilde, bütünden bağımsız, bütünden hiçbir şekilde etkilenmeyen bir tikelden bahsetmekte mantıklı değildir. Okul Teorisyenlerine göre, bütün ile tikelin her süreçte karşılıklı etkileşimi söz konusudur.

Tüm bunlarla birlikte, Frankfurt Okulu üyeleri kendi özgün diyalektik yöntemlerini oluştururken Marx, Hegel ve bu iki filozofun takipçilerinin diyalektikle ilgili kimi düşüncelerinden faydalanmaktadırlar. Okul temsilcilerine göre, iki akımın (materyalizm ve idealizm) düşünceleri doğru analiz edilerek, kapsayıcı yeni bir diyalektik yöntem bulunabilir.

Okulun önemli temsilcilerinden Horkheimer, "diyalektik materyalizmin" insanları yaşadığı dönemin özgün koşullarından yalıtmadan tarihsel dönem bağlamında ele alma fikrine " (...) İnsanlar da yalıtılmış, birbirlerinden ve dünyadan soyutlanmış birlikler, monadlar olarak tözleştirilmiş değildir; tüm varlıkları (...), kendi çağlarında toplumda oluşmuş koşulların toplamına da bağlıdır"[76] ifadesi ile desteklediği anlaşılmaktadır. Diğer

[74] A. g. e., s. 21.
[75] Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu 'nda Sanat ve Toplum,* s. 28.

[76] Max Horkheimer, "Günümüz Felsefesinde Rasyonalizm Tartışması Üzerine (1934)", *Geleneksel ve*

taraftan, Horkheimer, kaba materyalizmin birçok fikrini kabul etmez. Öncelikle, "tinsel yaratımlar var olan gerçekliğin basit bir yansımasıdır" düşüncesine itiraz etmektedir. Böyle bir kabul, dünyada var olan her şeyin maddenin bir yansıması olarak görülmesine neden olmaktadır. Horkheimer'ın kaba materyalizme yönelttiği diğer bir eleştiri de duyusalcılığın mutlaklaştırılması konusudur. Bilginin temelini duyusal yaşantılar oluşturması fikri kabul edilebilecek bir fikirdir. Ancak buradaki itiraz; duyusal deneyimleri tarihsel süreç bağlamından koparıp, sabit/değişmeyen olarak ele alan kaba materyalist anlayışadır.[77]

Eleştirel Teori savunucuları diyalektik yöntemlerini oluştururken, yukarıda gösterilmeye çalışıldığı gibi, nasıl ki kaba materyalizmin tutumunu eleştirip tarihsel materyalizmin bazı ilkelerini kabul etmişlerse; metafiziğe varan idealizm fikrini de sert eleştirip, "diyalektik idealizmin" temel fikirlerinden faydalanmaktalar. Dellaloğlu'nun belirttiği gibi, Frankfurt Okulu'nun önemli şahsiyetlerinden Horkheimer, Hegel metafiziğinin ve bu anlayışın sonucu olan idealizm fikrinin bazı kabullerini eleştirir. Horkheimer, " (...) Hegel metafiziğini, bilgi denen şeyin sonsuz öznenin bilgisi olduğu biçimindeki sayıltıya, diğer bir deyişle, özne ile nesne, akıl ile madde arasında bir özdeşlik olduğu yolundaki mutlak varlığın en son üstünlüğüne dayanan sayıltıya sahip olmakla eleştirir."[78] Ancak Frankfurt Okulu üyeleri, Hegel'in "diyalektik dolayım" düşüncesinden faydalanmaya çalışırlar. Diyalektik dolayım, tikel ile genel, parça ile bütün, varlık ile düşünce arasındaki ilişkidir. Bu ilişki, başka bir anlatımla, birinin diğerini (tikel-tümel, parça- bütün, varlık-düşünce, özne-nesne) yok etmediği, indirgemediği, eritmediği bir ilişkidir. Okul üyeleri kendi felsefî tutumlarını oluştururken bu düşünceye sadık kalmaya çalışmaktalar.

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün bütün üyelerinin diyalektikle ilgili fikirlerini tartışmak bu tezin kapsamını aştığı için burada Enstitü'nün yalnızca bu konuyla ilgili genel kabulleri ve önde gelen isimlerinin -özellikle Horkheimer ve

---

Eleştirel Kuram, Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 87-140.
[77] Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim,* s. 48-49.
[78] Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu 'nda Sanat ve Toplum,* s. 29.

Adorno'nun- diyalektik kavramıyla ilgili fikirleri İncelenmektedir. Yukarıda materyalizmin ve idealizmin diyalektik yöntemleri incelenirken okulun nasıl bir diyalektik yöntem kullandığının ipuçları verilmektedir. Eleştirel Kuramcılar, kuracakları diyalektik yöntemin kapalı bir sistem olmamasına özellikle özen göstermekteler. Aslında bu ilke okulun bütün sisteminin önemli bir özelliğidir. Konuyla ilgili Jay'in saptamaları tam yerindedir:

> Eleştirel Teori'nin özünde kapalı sistemlere karşı bir antipati yatar. Eleştirel Teori'yi böylesi bir kapalı sistem biçiminde ortaya koymak, öncelikli olarak onun açık uçlu, derinlemesine araştırmaya dayanan ve tamamlanmamış niteliğini çarpıtmak demektir. Horkheimer'ın, kendi fikirlerini, Alman felsefesinin bilhassa özelliği olan hantal ciltlerde ifade etmek yerine makaleler ve aforizmalar biçiminde, açık bir şekilde ifade etmeyi seçmesi, elbette tesadüf değildir. Adorno ve Marcuse, bitmiş kitaplar üzerinden konuşmaya istekli olmalarına rağmen, bu kitapları pozitif ve sistematik felsefi ifadelere dönüştürmeyi reddetmişlerdir. (...) Bu yüzden Eleştirel Teori'nin gelişimi, diyaloğa dayanır; yani, Eleştirel Teori'nin kökeni, toplumsal fenomenlere uygulama iddiasında bulunduğu yöntemi kadar diyalektikti.[79]

Horkheimer'ın diyalektik kavramı yukarıdaki pasajda anlatılanla paralellik göstermektedir. İki ucu kapalı, tamamlanmış bir diyalektik anlayışı kabul etmeyen Horkheimer, Hegel ve Marx'ın diyalektiğini bu çerçevede eleştirir. Ona göre, Hegel'in diyalektiği burjuva devletinde, Marx'ın diyalektiği ise komünist toplumda son bulmaktadır.[80] Diğer bir deyişle, Hegel'de hareketi sağlayan dünya tini iken, Marx'ta üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişkidir. İki düşünce sistemi de tarihi tamamlanmış olarak görmekte ve gelecekten ziyade geçmişe odaklanmaktadır.[81] Böyle bir diyalektik anlayışın, diyalektiğin kendisiyle çeliştiğini ileri süren Horkheimer, tamamlanmış diyalektik kavramına alternatif olarak "açık uçlu diyalektik" kavramını kullanır.

Eleştirel Teori'nin diyalektik işlevini açık uçlu diyalektik bağlamında inceleyen Horkheimer, "her tarihsel adımı sadece tek tek yalıtılmış veriler ve kavramlar değil, onların başlangıçtaki ve bütünsel içeriklerine göre değerlendirmek ve atılan adımın onlarda canlı olmasını sağlamak"[82] olduğunu belirterek, diyalektiğin süreklilik işlevine vurgu yapmaktadır. Horkheimer, diyalektiği; kavram ile varlık arasındaki gerilimi bitirmek, aşmak anlamında kullanmadığı gibi bu ikiliyi tarihin içinden koparak, bağımsız öğeler gibi de ele almaz. "Diyalektik, kendi kendini belirleyen ve kendi başına bir bütün oluşturan bir

[79] Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950),* s. 92.
[80] Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu 'nda Sanat ve Toplum,* s. 29-30.
[81] Held, "Horkheimer'in Eleştirel Kuram Çözümlemesi: Epistemoloji ve Yöntem", *Frankfurt Okulu,* s. 189-218.
[82] Max Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram,* Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 396.

bağımsız düşünce kavramıyla olan bağlarını"[83] kopartırsa kendisini geçici bir kavram haline getirecektir. Bundan dolayı, Horkheimer'ın vurguladığı biçimiyle:

> Açık uçlu diyalektik, akla uygun olanın tarihin herhangi bir noktasında tamamlanmış olduğunu kabul etmez, sadece (açık uçlu diyalektik) düşünceleri sonuna kadar geliştirmek ve nihai sonuçlarına ulaştırmakla çelişkileri ve gerilimleri giderebileceğini, tarihsel dinamiği sonuca ulaştırabileceğini düşünmez.[84]

Frankfurt Okulu'nu oluşturacak Enstitü'nün önden gelen isimlerinden biri olan Adorno, felsefî düşüncesinin vasiyetnamesi olan *Negatif Diyalektik* adlı kitapta diyalektik ile ilgili düşüncelerini detaylı olarak ortaya koymaktadır. Adorno, adı geçen eserin önsözünde "Negatif Diyalektik" kavramının felsefe tarihinde bilinen diyalektik geleneğini ihlal ettiğini belirtir ve ekler:

> Diyalektik, daha Platon'da bile bir düşünme aracı olan olumsuzlama aracılığıyla olumlu bir şey üretme amacı taşırdı; sonradan bu olumsuzluk "olumsuzlamanın ^olumsuzlanması" kısa ve kesin ifadesini bulmuştur. Bu kitap (Negatif Diyalektik), belirlenimden ödün vermeden diyalektiği bu olumlayıcı esastan kurtarmayı amaçlamaktadır.[85]

Diyalektik gelenekte, gerçekliğin çatışan iki karşı unsuru birlik oluşturarak uzlaşırlar. Karşıtlar birlik oluşturarak, olumsuz bir durumdan olumlu bir sonuç çıkarırlar. Adorno'nun diyalektiğinde ise çatışan iki unsurun birlik oluşturması ya da uzlaşması söz konusu değildir. Karşıtlar, birlik oluşturmadan birbirleriyle kavga halindedir. Bunların bütünleşmesi söz konusu değildir. Adorno'nun negatif diyalektiğinde bir başlangıçtan ya da sondan bahsedilmez.[86] Eleştirel kuramın diğer düşünürleri gibi Adorno da mutlak, değişmeyen ve genel geçer yargılara ulaşmaya karşıdır ve bu olumsuzlamayı *Negatif Diyalektik* eserinde gösterir.

---

[83] Max Horkheimer, *Critical Theory,* s. 27'den aktaran; Orhan Koçak, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu,* Akıl Tutulması için önsöz, s. 40.
[84] A. g. e., s. 40.
[85] Theodor W. Adorno, *Negatif Diyalektik,* Çev. Şeyda Öztürk, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s. 1112.
[86] Tamer Yıldırım, *Adorno ve Estetik,* Değişim Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 92-98.

Sonuç olarak Eleştirel Teori'nin önde gelen isimleri, felsefe geleneğinde önemli bir kavram olan diyalektiği kendi eleştirel düşüncelerini yansıtmak için bir yöntem olarak kullanırlar. Ancak gelenekteki diyalektik tabirinin kimi özelliklerini eleştirerek, kendi özgün diyalektik anlayışlarını geliştirirler. Okul üyeleri, Hegel ve Marx'ın ve onların takipçilerinin diyalektik metotlarını eleştirel bakış açılarıyla ele alarak, özgün bir diyalektik kavramı ortaya koyarlar.

2.3 Disiplinler Arası Yaklaşım

İlk bölümde Horkheimer'ın Enstitü'nün müdürü olmasıyla, okul çalışmalarında disiplinler arası yaklaşımın öncelik kazandığı ve bunun sonucunda farklı disiplinlerin işbirliğinin diğer dönemlerde de güçlenerek devam ettiği vurgulanmıştı. Bu başlıkta, disiplinler arası çalışma yönteminin Frankfurt Okulu'nun metodolojisi ve teorisi için neden zorunlu olduğu tartışılacaktır. Bunun yanında, okulu tanımlamada kullanılan "eleştiri" kavramının tam anlamıyla gerçekleştirilebilmesi için disiplinler arası yaklaşımın gerekliliği incelenecektir. Son olarak, farklı disiplinlerin katılımı ve işbirliği sonucunda elde edilen çalışmalar vurgulanacaktır.

Eleştirel Kuramcılar, düşünce tarihinde birçok kişi ya da ekolün problemleri bütün yönleriyle tek başına çözme çabalarına itiraz ederler. Tek bir disiplinin/alanın karmaşık toplumsal, siyasal ve felsefi problemleri çözmede yetersiz kaldığını ileri süren okul üyeleri; gerçekliğin karmaşık yapısını bütün yönleriyle ortaya koyabilmek için alanların işbirliğinin zorunlu olduğunu düşünürler.[87] Onlara göre, önemli ve karmaşık meseleleri, tek bir kuramın ve alanın inisiyatifine bırakmak ve buradan tatmin edici sonuçlar beklemek gerçekçi değildir.

Tek bir kuramın/alanın karmaşık problemleri tek başına analiz etmesini sağlıklı ve yeterli bulmayan Eleştirel Teori savunucuları, disiplinler arası çalışma yöntemini benimsemeyi zorunlu görürler. Eleştirel Teorisyenler, sosyal gerçeklik gibi kompleks ve iç içe konuları bütün yönleriyle tek bir disiplinin -örneğin iktisat- analiz etmede yeterli olamayacağını belirtirler. Okulun önemli teorisyenlerinden Horkheimer, bu zorunluluğu -disiplinler arası çalışma zorunluluğunu- doğa felsefesi ile toplum felsefesi karşılaştırması yaparak güçlendirir. Ona göre, nasıl ki doğa felsefesi farklı disiplinlerle ilintili, birlikte ve

[87] Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim,* s. 43-44.

kendisini de işin içine katarak çalışıyorsa toplumsal felsefe de bu çalışma yöntemini benimsemelidir.[88]

Yukarıda sunulan nedenlerden dolayı, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü ilk kurulduğundan beri disiplinler arası çalışma yöntemini benimsemeye gayret göstermektedir. Özellikle Horkheimer'ın Enstitü yönetici olmasıyla, okulun üye profilini oluşturan düşünürlerin farklı disiplinlerle uğraşan kişilerden oluşması bu amaca ulaşmayı hızlandırmaktadır. Enstitü'nün kuruluşunda ve Grünberg döneminde; iktisatçı, felsefeci ve siyaset bilimci üye profili göze çarpmaktadır. Bu çeşitlilik, Horkheimer'ın sürgün öncesi ve sürgün sonrası döneminde devam ettiği gibi, Adorno ve Habermas döneminde de devam etmektedir. Böylelikle, okul çatısı altında iktisatçı, sosyolog, felsefeci, siyaset bilimcisi, psikolog, tarihçi, müzikolog, edebiyatçı, antropolog ve hukukçu birlikte çalışma olanağı bulmaktadır.

Frankfurt Okulu'nun disiplinler arası metodoloji anlayışı, üyelerin kolektif ürün vermelerine zemin hazırlamaktadır. Yayınlanan makale ve kitaplar, okul üyelerinin ortak eleştirisi/analizi sonucunda yayınlanmaktadır. Enstitü'nün yayın organında, yani *Toplumsal Araştırmalar Dergisi*nde, yayınlanacak makaleler önce Enstitü'nün diğer üyeleri tarafından etraflıca değerlendirilip, eleştiri süzgecinden geçirilmektedir. Böylelikle okulun "diğer üyeleri tarafından etraflıca değerlendirilen ve eleştirilen pek çok makale, neredeyse bireysel birer çalışmadan ziyade kolektif birer üretim olmuştu."[89] Yayınlanan makalelerin yanı sıra, birçok kitap da büyük oranda kolektif çalışmanın ürünüdür. Eleştirel Kuram'ın temel paradigmasını oluşturan birçok başyapıt, okulun bazı üyelerinin ortak çalışmaları sonucunda meydana gelmiştir. Okulun çekirdek kadrolarından olan Leo Löwenthal, *Theodor Adorno'ylaAnılarım* başlıklı konuşmasında bu durumu şöyle ifade etmektedir:

> (...) Bu dönemde Horkheimer *Eclipse of Reason* (Aklı Tutulması) isimli çalışmasını kaleme almıştı. Adorno, kısmen de Pollock ve ben (Löwenthal), bu kitabın oluşumuna ciddi katkıda bulunmuştuk. Tam anlamıyla kolektif bir çalışma olmuştu. Kitapta ne gibi değişikliklerin yapıldığına dair bilgileri sadece Adorno ile benim aramdaki mektuplaşmalarda bulabilirsiniz. (...) Kırklı yıllarda *Aydınlanmanın Diyalektiği* de

[88] Kızılçelik, *Frankfurt Okulu,* s. 116-117.
[89] Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950),* s. 71.

> kaleme alınmıştı. Adorno'nun evine sık sık yaptığım ziyaretlerde onun Horkheimer'la birlikte kitabın her cümlesini tek tek ele alıp formüle etmesini seyretmek olağanüstü bir tecrübe ve zevkti. (...) Öte yandan antisemitizm ilişkin çeşitli etütlerin şekillendiği ortak çalışma ve tartışmalar *(Önyargı Üstüne Çalışmalar- Otoritaryen Kişilik)* da yine aynı döneme rastlamaktadır. (Bu çalışmaları yürüten) Adorno ile diğer çalışanlar ve Amerikalı profesörler arasında arabulucuk (arabuluculuk) yapmak durumunda kalıyordum.[90]

Bu pasajda anlaşılacağı üzere sadece çok yazarlı yayınlanan kitaplar değil, aynı zamanda tek yazarlı yayınlanan kitaplar da aslında ortak tartışma ve eleştirinin ürünleridir. Bunu en iyi örneklerinden biri Adorno'nun *Minima Moralia* adlı eseridir. Adorno bu eserinin girişinde, yapılan çalışmada Horkheimer'ın büyük katkısı olduğunu vurgular ve ekler: "Hiçbir düşünce yok ki burada (Minima Moralia'de), onu kâğıda geçirmeye vakit bulmuş adam kadar Horkheimer'e de ait olmasın."[91] Diğer bir örnekte, Frankfurt Okulu'nun başyapıtı sayılan *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı eserdir. Bu eser Adorno ile Horkheimer'in eseri gibi gözükse de, onların vurguladığı şekliyle, özelde Löwenthal genelde Enstitünün farklı çalışmalarıyla bağlantılıdır.

Bu noktada konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Enstitü'nün disiplinler arası programının; "tikel-tümel, parça-bütün (genel), birey-toplum" gibi önemli kavramları nasıl yorumladığını kısaca açıklamak yerinde olacaktır. Diğer bir deyişle, bu kavramlar arasında doğru bir ilişki kurulabilmesi için çeşitli disiplinlerin bütünleşmesinin neden gerekli olduğuna bakmak önemlidir.

Eleştirel Kuramcılar tikel ile tümel, parça ile bütün (genel), birey ile toplum arasında doğru ve karşılıklı bir ilişkinin kurulmasını önemserler. Onların temel çabası "tikel (birey/parça) olana, içinde var olduğu genel (toplum/bütün) olanda bir hareket alanı sağlamak ve genelin tikel üzerindeki hegemonyasını kırmaya çalışmaktır."[92] Diğer taraftan, okul üyeleri, nasıl ki bütün/toplum karşısında tikelin/bireyin hakkı savunuyorlarsa; tikeli/bireyi özden bağımsız, kapalı devre ve ayrı varlıklarmış gibi ele alan atomistik yaklaşımı da kabul etmezler. Atomistik yaklaşımın göre her insan, öteki insanlardan ayrı ve toplumdan etkilenmeyen bir varlıktır. Yani bu yaklaşıma göre, bireyler toplumdan bağımsız birer varlıklardır.[93] Eleştirel Kuramcılar, birey ile toplum arasındaki karşılıklı etkileşimi

---

[90] Leo Löwenthal; "Theodor Adorno'yla Anılarım", *Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe,* Çev. Kaan H. Ökten, Cogito, sayı 36, Yaz 2003, s. 65-75

[91] Theodor W. Adorno, *Minima Moralia,* Çev. O. Koçak, A. Doğukan, Metis Yayınları, İstanbul, 2009, s. 18.

[92] Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu 'nda Sanat ve Toplum,* s. 28.

[93] Brian Fay, *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi,* Çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s.

görmeyip, tikeli/bireyi genelden bağımsız varlıklar olarak ele alan "ontolojik atomculuğa"[94] zıt fikirler ortaya koymaktadırlar. Kısacası, onlara göre, felsefenin bu önemli kavramları birbirlerinin üstünde ya da ötesinde değillerdir. Parçalar ancak bütün içinde anlaşılabilir. Aynı zamanda, bütün de parçanın içinde gizlidir. Tikel ile tümel, parça ile bütün (genel), birey ile toplum gibi kavramları birbiriyle ilişkilendirerek birini diğerine kurban etmeden incelemek son derece önemlidir.

Frankfurt Okulu epistemolojisinin en önemli özelliğini oluşturan bu kabuller ancak disiplinler arası bir yaklaşımla çözülebilir. Çünkü kapsamlı felsefî meselelere, tek bir alanın/disiplinin çözüm üretmesi mümkün değildir. Eleştirel Teori savunucularına göre, birçok disiplin yan yana gelerek karmaşık meseleleri, tarihsel ve toplumsal bağlamdan koparmadan incelemelidir. Disiplinler arası yaklaşım, farklı disiplinlerden ve geleneklerden gelen düşünce insanlarının (filozof, sosyolog, tarihçi, iktisatçı ve psikolog gibi) ortaklaşa çalışmalarını mümkün kılacağından; tikel ile tümel, parça ile bütün, birey ile toplum gibi zıt kavramları ilgili disiplin görüşü ve bu disiplinin diğer disiplinlerle iletişimi doğrultusunda sağlıklı bir şekilde değerlendirilecektir.

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün disiplinler arası araştırma metodolojisi benimsemesi ve bunun sonucunda üyelerin farklı disiplinlerden gelen kişilerden oluşması; okul çatısı altında farklı konular ve alanlarla ilgili eserler verilmesine, çalışmalar yapılmasını olanak sağlamaktadır. Frankfurt Okulu genelde felsefe okulu olarak bilinir ve yapılan çalışmalarında sadece bu disiplinle ilgili olduğu zannedilir. Ancak Enstitü'nün tarihsel gelişim çizgisi ve dönemleri incelendiğinde, hem nicelik hem de niteliksel olarak farklı konularda çalışmalar yapıldığı ve eserler ortaya koyulduğu görülmektedir. Ağırlıklı olarak felsefe ve sosyoloji alanında eser verilmekle beraber; ekonomi, psikoloji, siyaset bilimi,

50-52.
[94] A. g. e., s. 52.

edebiyat, müzik ve kültür gibi alanları ilgilendiren konularda azımsanmayan sayıda kitap ve makale çalışması yapılmıştır. Bu çeşitliliğin ana sebebi, okulun disiplinler arası programı benimsemesidir.

Son olarak, uzmanlaşma konusu ile disiplinler arası çalışma yöntemi arasındaki ilişkiye değinmek yerinde olacaktır. Böyle bir çabanın ana nedeni, okul üyelerinin, aşırı uzmanlaşma ile aklın araçsallaşması arasında bağ olduğunu ileri sürmeleridir. Bundan dolayı öncelikle şu noktayı açıklamak gerekir: Neredeyse tüm Enstitü düşünürleri, sosyal bilimlerle ya da doğa bilimlerle uğraşan kişilerin sadece bir alana/konuya sıkışarak, diğer alanları görmezden gelen bir tutum sergilemelerini kabul etmezler. Bu tür bir uzmanlaşma, "her disiplinin kendi içine kapanarak mevcut sorunları tahakkümü altına alması, dolayısıyla her disiplinin sistemin çizdiği sınırlar çerçevesinde davranarak o sınırları"[95] aşamayan bir yöntem izlemesine neden olmaktadır. Aşırı uzmanlaşma; disiplinlerin ayrışmasına, bağı koparmasına ve ayrımlaşmasına hizmet etmemelidir.

Bu noktada Eleştirel Teori savunucularının nasıl bir uzmanlaşmayı referans aldıkları sorusu akla gelebilir. Onlara göre, farklı disiplinlerden uzman düşünürler hiçbir disiplini dışlamadan, gerçekliği her yönüyle araştıran bir yöntemi benimsemelidirler. Kendi alanlarında uzmanlaşmış spesifik disiplinler örneğin felsefe, sanat, bilim, sosyoloji ayrımlaşmanın/zıtlaşmanın tersine, birbirleriyle iletişim halinde yeni bir sentez oluşturarak çalışmalıdırlar.

2.4 Disiplinler Arası Yaklaşımın En İyi Örneği: Psikanaliz

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün ana perspektifini oluşturan Eleştirel Kuram, kendini diğer kuramlardan birçok noktadan ayırmaktadır. Bu ayrım noktalarından bir tanesi, teorik olarak ileri sürdüğü bir durumu pratikte de uygulama şartları yaratmaktır. Başka bir anlatımla, Eleştirel Kuram kendini diğer kuramların karşısında konumlandırırken ileri sürdüğü disiplinler arası metodoloji anlayışını pratik anlamda da karşılayacak çalışmalar yapmak istemektedir. Dolayısıyla, okul tarihinde psikanaliz üzerine yapılan çalışmalar disiplinler arası bakışın pratik yansımalarıdır.

[95] Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim*, s. 43-44.

Frankfurt Okulu üyeleri disiplinler arası programı bağlamında, Marx ile Freud'un düşünceleriyle devamlı alakadar olmuşlardır. Bu çalışmanın birinci bölümünde ayrıntılarıyla anlatıldığı üzere, Eleştirel Teorinin köklerini bulma çalışmasında Marx ve Marksizm'in düşüncelerine rastlamamak imkânsızdır. Eleştirel Teori savunucuları, kuramlarını oluşturdukları ilk günden son güne kadar devamlı Marksizm ile bir şekilde alakalı olmuştur. Enstitü'nün ilk yöneticilerinden Grünberg, Frankfurt Okulu'nun Marksizm'e yönelik sempatisini açıkça ortaya koyup ve bunun kişisel bir tercihten ziyade okulun kurumsal bir politikası olduğunu özenle vurgulamaktadır. Ona göre, sorunları çözümünde anahtar kuram Marksist kuramdır.[96] Kısacası, Marx'ı tarihin büyük bir şahsiyeti olarak anan okul üyeleri, onun temsilcisi olduğu Marksist düşünce sistemiyle kendi düşüncelerini karşılaştırarak özgün çalışmalar meydana getirdiler.

Enstitü'nün Freudculukla ilgilenmesi, Marksizm ile ilgilenmesi kadar eski olmasa da uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Aslında bu ilgi, okulun kuruluşuyla aynı zamana denk gelmektedir.[97] Okulun önemli isimlerinden Horkheimer, 1920'li yıllardan başlayarak Freud ve onun geliştirdiği psikanaliz yöntemiyle ilgilenmektedir. Bu ilginin başlamasında okulun çekirdek kadrolarından olan ve "1930'lardan itibaren okulun ekonomi ve tarihten uzaklaşıp kültür, estetik ve psikanalizde yoğunlaşmasında önemli rolü olan"[98] Löwenthal'ın büyük katkısı vardır. Okul temsilcilerinin, Freud ve onu geliştirdiği psikanaliz düşünce sistemiyle temasını arttıran diğer bir gelişme de Alman üniversiteleriyle ilişkili Freudcu ilk kuruluş olan Frankfurt Psikanaliz Enstitüsü'nün açılmasıdır. Bu Enstitü'nün açılmasında Horkheimer ve okulun diğer üyeleri aracılık yaparlar.[99] İlerleyen yıllarda

Okulun önemli simalarından olan Fromm ve Marcuse, yaptıkları çalışmalarla Freudculuk anlayışın okul çalışmalarında daha çok yer almasını sağlarlar.

---

[96] Carl Grünberg, "Frankfurt Üniversitesi Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün Açılış Konuşması", s. 9'dan aktaran Slater; *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi,* s. 17.

[97] Assoun, *Frankfurt Okulu,* s. 107.

[98] Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu 'nda Sanat ve Toplum,* s. 17.

[99] Joel Whitebook, "The Marriage of Marx and Freud: Critical Theory and Psychoaalysis" adlı makalesinde Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü ile Frankfurt Psikanaliz Enstitüsü aynı binayı ve sınıflan paylaştıklarını vurgular. Bu durum Frankfurt Okulu'nun psikanalizi ve Freud'u ciddiye aldıkların göstergesidir. Aralarındaki ilişkinin kuramsal bir ilişkinin ötesinde olduğunu belirten Whitebook, Hegel, Marx ve Weber'in yanı sıra Freud'un da, Eleştirel Teorinin ana taşlarından biri olduğunu söyler. Bkz. Joel Whitebook, "The Marriage of Marx and Freud: Critical Theory and Psychoaalysis", *The Cambridge Companion to Crıtıcal Theory* (Ed. Fred Rush), Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 74-102.

Bu noktada belki de sorulması gereken soru; aralarında önemli farklar olan bu iki düşünür (Marx ve Freud) ya da düşünce sistemi (Marksizm ve Freudculuk), hangi bağlamda ve hangi gerekçelerle Frankfurt Okulu'nun disiplinler arası programı çerçevesinde sentezleniyor ya da birleştiriliyordu? Eleştirel Kuramcılar, Marx'ın toplumla ilgili bazı düşüncelerinin tam olarak anlaşılabilmesi için bireyin ruhsal durumunu açıklayan kuramların da işin içine katılması gerektiğini ileri sürmektedirler. Marksist kurama eklemlenecek psikolojik kavramlar ve çözümlemeler, toplumsal yapıların ve toplumsal gerçeklerin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Frankfurt Okulu üyeleri, Marksizm'in önemli kavramlarından, Marksist kuramı açıklamada kilit görev üstlenen "altyapı ile üst yapı" kavramları arasında kopukluk olduğunu, bu kopukluğun psikoloji disiplininden yardım alınarak kapatılabileceğini ileri sürmektedirler. Bu girişimin diğer nedeni, geleneksel Marksist sınırları aşmak arzusudur. Bilindiği gibi Horkheimer'ın, Enstitü müdürü olmasıyla okulun perspektifinde birçok değişiklik olmuştur. Bunların en önemlisi Marksizm'in ekonomik-politik eleştirisini aşıp; onun toplumsal, kültürel ve sosyal yönüne vurgu yapmaktır. Marksizm'in bu yönünü ortaya çıkarmanın en iyi yollarından biri Marx'ın teorisi ile Freud'un birey psikolojisi ile ilgili çalışmalarını sentezlemektir. Marksçı kuramdaki ekonomik temel ile ideolojinin üst yapısal ifadesi arasındaki ruhsal bağlantı kanallarının nasıl oluşturulduğuyla ilgili Fromm'un tespitleri şöyledir:

> Marks toplumun ekonomik temeli ile siyasal ve yasal kurumlan, felsefesi, sanatı dini arasındaki karşılıklı bağımlılığı ele almıştır. Marksçı kurama göre ilki (toplumun ekonomik temeli) ikinciyi 'ideolojik üstyapıyı' belirler. Ama, Marks ve Engels, Engels'in çok kesin kabul ettiği gibi, ekonomik temelin ideolojik üstyapıya nasıl çevrildiğini göstermemişlerdir. Ben (Fromm) Marksçı kuramdaki bu boşluğun ruhsal çözümlemenin (psikanalizin) sağladığı araçlardan yararlanarak doldurulabileceğine ve ekonomik temel yapı ile üstyapının aracılıklarıyla birbirine bağlandıkları düzenekleri gösterenin olası olduğuna inanıyorum.[100]

Bu pasajdan anlaşılacağı üzere Marx ile Freud arasında bir birliktelik kurulmaya çalışılmaktaydı. Ancak, bu birlikteliğin kurulmasının nedeni sadece

Marksçı kuramdaki boşluk gidermek değildir. Freud'un kuramındaki toplumsal yönün eksikliği de giderilmeliydi. Lucien Goldmann'a göre, Freud'un kuramında bireyle toplumun birbirine uyumunu açıklamamada bazı temel boşluklar vardır. Freud'un bireyin topluma veya toplumun bireye adaptasyonunu sağlayan mekanizmalarla ilgili fikri olmaması,[101]

[100] Erich Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum,* Çev. Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 1989, s. 87.
[101] Goldmann, "Marcuse'yi Anlamak", *Frankfurt Okulu,* s. 305-319.

bireyin sosyal bir varlık olarak yeterince ele almamasına neden olmaktaydı. Bütünden yani toplumdan koparılmış, izole edilmiş birey anlayışı sağlıklı ve tam bilgi vermemektedir. Psikoloji, bireyi ele alırken toplumsal koşulardan yalıtarak ele alması onun en büyük çıkmazıdır. Bu çıkmazı, Okul üyeleri, Marksist Kuramın toplumla ilgili yaptığı vurgular ışığında gidermeye çalışmaktadırlar.

Eleştirel Teori savunucularına göre, Marx ve Freud'un arasında bazı farklar olmasına rağmen benzer sorunlarla uğraşmaları onları birleştirmekteydi. Bu durumu göz önünde bulunduran Enstitü'nün önemli temsilcisi Fromm, Marx'ın toplum ve birey hakkındaki görüşleri ile Freud'un psikanalitik görüşleri arasında bir sentez yaratmaya çalışır. Ona göre, bu iki düşünürün kuramının sentezlenmesini olanaklı kılan nedenler vardı. Bunlardan biri, Marx'ın kuramındaki bazı anahtar kavramların örneğin yabancılaşma, hümanizm, insan doğası gibi kavramlar; Freud'un insan davranışlarının nedenlerini açıklamak için kullandığı kavramlarla paralellik göstermesidir. Bunun yanında, toplum ve birey kavramlarını açıklamada Marx ve Freud'un bazı noktalarda birbirini tamamlaması, bu iki kuramı disiplinler arası anlayış bağlamında bütünleştirmeyi olanaklı kılmaktadır.

Fromm, Enstitü'nün yayın organı olan *Toplumsal Araştırmalar Dergisi*'nde Freud ve Marx'la ilgili makaleler kaleme alır ve bu çalışmalar, psikanaliz ile Marksizm'i birleştirmenin ilk somut örnekleridir. Marx ve Freud'u ilk kez sentezleyen kişilerden biri olan Fromm, yaptığı çalışmalarla Marksist bir toplumsal psikolojiyi geliştirmeyi hedefler. Freud ve Marx'ın fikirlerinden faydalanarak ve bu iki düşünürü çalışmalarını sentezleyerek, birey ile toplum arasında bağ kuran kavramları ortaya koyar. Böylelikle, Freudculuğu Marksist anlayışla zenginleştirip,

sosyal psikolojinin gelişmesine katkı sunmaktadır.[102] Bu çalışmalar, Frankfurt Okulu'nun disiplinler arası çalışma prensibinin bir sonucudur.

Frankfurt Okulu teorisyenlerinden olan ve yaygın kanıya göre Fromm'dan sonra okulun Marksizm ile Freudculuğu birleştirme çabasının en iyi örneklerini veren diğer bir üyede Marcuse'dır. Özellikle Avrupa'da yaşanan savaşlar, sonrasında yaşanan barbarca durumlar ve başarısız devrim girişimleri; Marcuse'nın toplumsal hareketleri ve bireyleri değerlendirirken yeni şeylere bakması gerektiği fikrini güçlendirmektedir. Bu yeni alan Freud kuramı ve psikolojidir. Enstitü'nün interdisipliner çalışma anlayışının yarattığı ortamdan ve paradigmadan faydalanan Marcuse, Marx ile Freud'u sentezleme çalışmalarına konu alan eserler ortaya koyar.

Marcuse yapıtlarında, özelikle *Eros ve Uygarlık* ve *Tek Boyutlu İnsan* adlı eserlerinde, değişen toplumsal koşulları çözümler. *Eros ve Uygarlık* yapıtında toplum ve bireysel tutkular arasındaki ilişkileri irdeleyerek, içgüdüsel dürtüler ve bu dürtüleri bastırmak zorunda olan toplumsal örgütlemeler arasındaki temel çatışmayı ortaya koyar. Marcuse, bu çatışmaları konu ederken hem Marx'ın hem de Freud'un fikirlerinden faydalanır.[103] Böylelikle Marcuse, yapıtlarında, Marksizm ve Freudculuğu birleştirmeye çalışır ve Freud ile Marx'ı birleştirme yönündeki önceki çabaların daha da ötesine geçmeyi başarır. Ancak, hemen belirtilmeli ki, Fromm'un aksine Marcuse çalışmalarında çoğunlukla Freud'u daha çok referans almaktadır. Bilindiği gibi Fromm, Marx'ın teorilerini kendi düşüncelerinin oluşmasında ana kaynak olarak görür. Marcuse ise bu iki düşünürü önemsemekle beraber, toplum- birey ilişkisini açıklarken Freud'un fikirlerine öncelik vermektedir.

Kısacası, sonradan Frankfurt Okulu olarak adlandırılan Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün önden gelen üyeleri, Marksizm ile Freudculuğu yeni disiplinler arası program ışığında sentezlemeye çalışmışlardır. Böylelikle farklı disiplinlerin arasındaki sınırları ortadan kaldırarak, disiplinlerin bir arada çalışmalarına zemin hazırlamışlardır. Kompleks ve iç içe konuları bütün yönleriyle tek bir disiplinin analiz etmede yeterli olamayacağını ileri süren Enstitü üyeleri, Marx'ın toplumla ilgili düşünceleriyle Freud'un psikanalitik

[102] Douglas Kellner, "Erich Fromm, Feminizm ve Frankfurt Okulu", *Frankfurt Okulu,* Çev. H. Emre Bağce, (Ed. H. E. Bağce), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010. s. 357-386.
[103] Goldmann, "Marcuse'yi Anlamak", *Frankfurt Okulu,* s. 312-313.

görüşlerini yeni disiplinler arası metodoloji bağlamında sentezlemişlerdir.

2.5 Teori-Pratik Birliği: Praksis

Praksis kavramı, felsefe tarihi boyunca farklı düşünürlerin elinde, başka kavramlarla bağlantısı kurularak açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu kavramın tam olarak ne anlama geldiğini sistemli olarak ilk açıklayan Aristoteles'tir. O, bu terimi eylem, etkinlik ya da uygulama anlamında kullanır. Başka bir deyişle, Aristoteles, praksis terimini kuram ile yaratıcı üretime karşıtlık oluşturacak şekilde insan eylemlerini tanımlamak için kullanır.[104] Aristoteles'ten günümüze kuram ile bu kuramın pratikteki uygulamasının nasıl olduğunu açıklamaya çalışan birçok düşünür olduğu görülmektedir. Bu çalışmanın amacı ve kapsamı dâhilinde teori-pratik kavramlarının felsefe tarihinde farklı filozoflar tarafından nasıl ele alındığını kapsamlı olarak incelemek olanaklı değildir ancak konumuz açısından bu düşünürlerden Marx'ın konuyla ilgili fikirlerini kısaca inceleyip, Frankfurt Okulu üyeleri için teori-pratik birliğinin ne anlama geldiğini irdelemek yerinde olacaktır. Böylelikle, Eleştirel Teori'nin önemli niteliklerinden biri olan teori-pratik ilişkisi ortaya koyulmuş olunacaktır.

Jay'in, *Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün Oluşumunu ve Frankfurt Dönemi* konusunu incelediği *Diyalektik İmgelem* adlı eserinde Marksist terminolojide praksis kavramının ne anlama geldiğini şu şekilde açıklar:

> Genel hatlarıyla tanımlamak gerekirse, *praksis,* insanın kontrolü dışındaki güçlerin neden olduğu dıştan güdümlü davranış tarzından farklı olan bir çeşit kendi kendini yaratma eylemi için kullanılıyordu. *Praksis* kavramı köken olarak, Aristoteles onu *Metaphysics'inde* (Metafizik) ilk kullandığında salt düşünce temelli theoria'nın karşıtı olarak değerlendirilmesine rağmen, Marksist kullanımda teori ile kurulan diyalektik ilişki içerisinde ele alınmıştır. Aslına bakılırsa, *praksisin* salt eyleme karşı olan ayırt edici özelliğinden biri onun teorik değerlendirmelerle donatılmasıydı. Devrimci eylemin amacı da teori ve *praksisi* birleştirmek olacaktı.[105]

Marx, praksis üzerine yaptığı vurguyla teorinin pratikle pratiğin de teoriyle karşılıklı bir ilişkinin varlığına dikkat çekmektedir. "Marx'la birlikte, önceleri düşüncenin alanı içinde kalan kuramdan kopuk olduğu savlanan *praksis* yeni bir

[104] Güçlü ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü,* s. 1182.
[105] Jay, *DiyalektikİmgelemFrankfurt Okulu 'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 40.

boyut kazanmış: dünyayı dönüştürmeye yönelik devrimci bir çaba bağlamında 'kuramla eylem birliği' diye tanımlanmıştır."[106] Böylelikle teori gerçeklikten ve yaşamdan kopuk, içi boş bir faaliyet olmaktan çıkmış, düşünce ile eylem arasında bir ilişkinin kurulmasına imkân veren bir kavrama dönüşmüştür. Bu dönüşüm, filozoflara yeni bir görev yüklemektedir. Marx'ın deyişiyle bu görev dünyayı değiştirme görevidir: "Filozoflar dünyayı yalnızca çeşitli biçimlerde yorumladılar, aslolan onu değiştirmektir."[107]

Marx'ın izinden giden Eleştirel Teori savunucuları, Eleştirel Kuram'ı sadece teorik bir tartışma faaliyeti olmaktan çıkarmaya çalışırlar. Teori tamamıyla anlamsız değildir ancak teori pratikle beslenmedikçe hayattan ve gerçekten kopuk olur. Onlar, teorinin pratikteki karşılığını arayarak, düşüncenin gerçek hayattaki karşılığını bulmaya zemin hazırlarlar. Bu durum doğal olarak felsefeyi salt teorik tartışmalardan çıkarıp yaşamın içine sokmaktadır.[108] Teori ile pratik arasındaki ilişkiye böyle yaklaşan Frankfurt ekolü, kendini hayattan eş deyişle kendini toplumsal olaylardan koparmayı doğru bulmaz. Bu perspektif sayesinde eylem dışında ya da eylemden üstün bir teorin anlamsız kılan Eleştirel Kuramcılar, teorinin gerçek yaşamdaki uygulama alanlarına vurgu yaparlar.

Frankfurt Okulu üyeleri, sadece teorik söylemlerle kendini yaşamdan koparmış, izole etmiş metafiziksel söylemleri eleştirmektedirler. Okulun önemli temsilcilerinden Horkheimer, metafizikçilerin sadece teorik bir tartışma faaliyetine sığınıp insanlığın yaşadığı acılardan habersiz olmalarını eleştirir ve ekler: "Metafizikçiler ne kadar haklıdır bilemiyorum; belki de, bir yerlerde özellikle çok güçlü ve etkili bir metafizik sistem ya da fragman vardır. Ancak şunu biliyorum ki, metafizikçiler, insanların çektiği acılardan genellikle pek etkilenememişlerdir."[109] Gerçek hayata yaşanan sorunları ikinci plana iterek, bütün gücünü metafizik sorunlarına ayıran felsefi anlayışı kabul etmeyen Eleştirel Teori, teori-pratik ilişkisini öne çıkararak düşünce-eylem birliğini kurmak istemektedir.

Frankfurt Okulu olarak adlandırılan düşünce ekolü ve bu ekolün geliştirdiği Eleştirel Kuram, kendini pratik bir mücadele teorisi olarak tanımlaması yani teori- praksis bağını

[106] Güçlü ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü,* s. 1183.
[107] Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi,* Çev. Olcay Geridönmez-Tonguç Ok, Kor Kitap, İstanbul, 2018, s. 17.
[108] Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim,* s. 50.
[109] Horkheimer, *Dammerung,* s. 86'dan aktaran Jay; *DiyalektikİmgelemFrankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950),* s. 100.

kurması, "felsefeyi sadece gerçekliği temsil eden bir düşünce dizisi olmaktan çıkarıp; hayatı anlayan, yorumlayan ve (en önemlisi) onu dönüştürebilen (değiştirebilen) bir"[110] etkinlik olduğunu da göstermektedir. Başka bir anlatımla, Eleştirel Felsefenin pratik bir mücadele teorisi olması, var olan toplumsal sorunları tanımlayarak öylece kendi haline bırakma yerine, bu sorunlara alternatif sunan ve bu alternatifi eyleme dönüştürmek isteyen bir teori olduğunun işaretidir. Dünyayı yorumlamanın ötesine geçmek isteyen Eleştirel Teori savunucuları, onu değiştirmek için teori-eylem birlikteliğini kuran felsefi perspektif sunmayı hedeflemektedirler.

Bu noktada, teori, pratik ve praksis kavramları arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğini incelemek yerinde olacaktır. Bunu yaparken, Adorno ve Horkheimer'in yeni bir "Komünist Manifesto" yazma amacıyla 1956 yılında gerçekleştirdikleri ve üç hafta boyunca süren sohbet/tartışma kayıtları yol gösterici olacaktır. Adorno, teori ile pratiğin temelde nasıl bir ilişkiye sahip olduğunu incelerken, düşünceye önemli bir rol biçmektedir. Düşünmeyi bir davranış biçimi olarak gören Adorno, düşünmenin bizzat pratik bir yönü olduğunu ve düşündüğünde bir şey yaptığımızı vurgular. Ona göre, "düşünce aslında her türlü özel içerik önünde direnmenin kuvvetidir. (...) Sağlam olarak düşünülmüş bir şey başka bir yerde başkaları tarafından düşünülmek zorundadır: Bu güvenen en yalnız en güçsüz düşünceye bile eşlik etmektedir."[111] Bu düşünceleriyle, Adorno, teorik düşüncenin eylemden arınmış saf bir şey olduğunu varsayanların yanıldıklarını söyler. Horkheimer ise düşüncenin bu işlevine biraz mesafeli durarak, teori ancak pratiğe hizmet etmesi durumunda gerçek anlamda bir teori olabileceğini ileri sürer. O, kötü teorinin sadece kendine

[110] Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim,* s. 50.
[111] Theodor W. Adorno, *Eleştiri / Toplum Üzerine Yazılar,* Çev. M. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 106.

yetme peşinde olduğunu ve sadece bir şeyleri ortaya koymaktan başka hedefi olmadığını vurgular.[112]

Bununla birlikte aralarında bazı farklar olmasına rağmen Frankfurt Okulu üyeleri, düşünce ile eylem (teori ile pratik) arasında katı bir ayrıma itiraz edip, bu ayrımı ortadan kaldıracak yeni bir perspektif önermektedirler. Onlara göre, teori ile pratik arasında karşılıklı bir ilişki ve iletişim olmalıdır. Marx'ın düşünce ile gerçeklik için söylediğini Frankfurt Okulu teori ile pratik için söylemekteydi: Teorinin kendini gerçekleştirme çabasına girmesi yetmez, pratikte teoriye doğru çaba göstermelidir. Ancak teori ile pratik arasındaki ilişki, birbirini doğrulayan ya da tamamlayan iki dost ve özdeş kavramdan ziyade birbirini devamlı eleştiren ve birbiriyle sürekli çatışma içinde olan iki düşman kavramdır. Teori ile pratik arasındaki bu düşmanlık ya da çekişme, birlikteliği engellemediği gibi üretkenliğin ve sürekliliğin ana nedenidir.[113] Kısacası, Eleştirel Teori savunucuları gergin, tartışmalı, eleştirel, birbirini zorlayan ve üretime dönüştüren bir teori-pratik birlikteliği önermekteler.

Son olarak, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü teori ile pratik arasında karşılıklı bir ilişki ve iletişim gerekliliğini ortaya koyarken ve birçok üyesi tarafından bu ilişkinin gerekliliği farklı çalışmalarda dile getirilirken; kendi teorileri ne derecede bu birlikteliği başarabilmiştir? Başka bir anlatımla, Eleştirel Teori, "praksis kavramının teorik önemini ortaya koyarken kendisi pratik nitelikte bir teori"[114] olabilmiş midir? Slater, bu sorulara cevap bulmak amacıyla kaleme aldığı *Frankfurt Okulu Kökeni ve Önemi* adlı eserinde Enstitü'nün bunu başaramadığını ileri sürmektedir. Slater'e göre, Frankfurt Okulu üyeleri yaptıkları çalışmalarda teori-pratik ikilisinden 'teorinin' hakkını verdiklerini ancak bu teorilerini dönemin somut siyasal sorunlarını çözmesi noktasında yetersiz kaldığını belirtir. Eş deyişle, Slater, Eleştirel Teori'nin sınıf bilinci ve örgütlenme, faşizme karşı mücadele, işçi sınıfıyla bağ kurma, öğrenci hareketlerine katılım gibi dönemin toplumsal sorunlarına pratik bağ kurmada yetersiz olduğunu söyler.

---

[112] Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma (1956),* Çev. Orhan Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s. 46.
[113] Ömer Naci Soykan, *Müziksel Dünya Ütopyasında Adorno ile Bir Yolculuk,* s. 58'den aktaran Gülenç; *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim,* s. 51-52.
[114] Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi,* s. 162.

3. ARAÇSAL AKLIN ELEŞTİRİSİ

İlerleme düşüncesi, geleceğe yönelmenin modern-çizgisel zamanını resmetse de geleneğin ve geçmişin radikal-travmatik yok oluşuna da bir o kadar gizli işaret eder. Modern olan geçmişin enkazı üzerinde yükselen, ilerleyendir. Bundan dolayı ortaya çıkma ve var olma biçimi; gelenekten radikal bir kopuşa ve ilahi zamanda keskin bir kırılmaya tekabül eder. Bu kopuş adeta insanlığın yaşadığı ikinci 'Nuh Tufan'ıdır. Ancak bu defa suyun ve doğanın gazabıyla değil, düşünceyi yok eden araçsal akılla gerçekleşir. Araçsal aklı düşünceyi kötürümleştirirken zihinsel kodların ideolojisi olan pozitivizm ve modern sürünün ham maddesi olan atomik birey ve bu bireyin ana mabedi olan pragmatizmden güç alır. Dünyadaki her şeyi yeniden yaratmanın, üretmenin, tüketmenin, düzenlemenin, sahip olmanın seküler zamanındayız. Çünkü göksel-mitolojik kutsal özne öldürülmüş ve yerine yeryüzünün yeni sahibi/öznesi rasyonel pragmatik birey ikame edilmiştir. Haberbas, bunu Marcuse'nın fikirlerini incelediği çalışmasında şöyle açıklar:

> (...) Dahası rasyonellik salt bağıntılarda mümkün olan teknik uygulamaya uzanır ve bu yüzden doğaya veya topluma (veya bireye) hükmetmeyi içeren bir eylem tipini gerektirir. Amaç-rasyonel eylem, yapısı gereği denetim kurmaktadır. Bu yüzden yaşam ilişkilerinin bu rasyonelliğin ölçütlerine göre rasyonelleştirilmesi, politik olarak tanınmaz hale gelecek bir iktidarın kurumsallaştırılmasıdır: amaç-rasyonel eylemin bir toplumsal sistemin teknik aklı, politik içeriğinden vazgeçmez.[115]

Bu akıl, pozitivizmin ve pragmatizmin ilkelerinden beslenerek ve pozitivist bilimciliğin aydınlanmacı-normatif-rasyonel ideolojisine dayanarak mutlak bir güç ve tartışmasız "hakikat" olarak sahneye çıkar. Her şeyi belirlemenin ve uyumlu hale getirmenin meşrutiyeti olarak kendini sunmaktan çekinmez. Bu kontrolsüz güç aklı tanrılaştırır. Modern akıl, tanrı olma sarhoşluğuyla cinayetler-katliamlar-soykırımlar- talanlar dizgesi gerçekleştirmekte sakınca görmez.

Aklın bu pratikleşme modeli; her şeyi normatif dizgelerle düzenlemenin, şekillendirmenin, rasyonalize etmenin, tek tipleştirmenin, homojenliğin, mutlak hükmetmenin üslubu olarak araçsal aklın kendisidir. Totaliter ve otoriter rejimler şeklinde bir "özne" olarak kendini kuran bu akıl: doğayı, mekânları, bedenleri, dilleri, kültürleri, etnik-dinsel-cinsel kimlikleri hafızasızlaştırarak, yeniden kodlayarak birer araç haline getirmek ister. Araçsal aklın en büyük çabası ve fantezisi; kontrol edebileceği,

[115] Jürgen Habermas, "*İdeolojik" Olarak Teknik ve Bilim,* Çev: Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 37.

tanımlayabileceği, ölçebileceği kısacası niceliksel bir verinin "nesnesine" indirgeyebileceği bir aletler dünyası yaratmaktır.

Kökenini Descartes'in akıl/beden veya özne/nesne düalizminden alan Avrupa-merkezli bu akıl, doğduğu coğrafyadan başlayarak ve dünyayı peşinden sürükleyerek "ilerlemenin" zamanına, geçmişi ve şu anı yok ederek gider. Her şeyi yutmak isteyen bu makro araçsal akıl, fark ve farklılık en büyük korku, tehlike, ihanet olarak görür ve yok edilmesi gereken düşman/canavar/öteki olarak kodlar. Farklılıkları en büyük tehlike olarak gören bu homojen fantezi, farklı bir tekilin, kimliğin, grubun ve oluşumun varlığını sürekli tek tipleştirip denetim altına alarak, farkın yok edilmesi normalleştirir. Bu akıl dışı tutum hem araçsal aklı yaratır hem de bizatihi onun eseridir. Daha da acı olanı ise araçsal/öznel akılın bu yaratımları, belli bir noktadan sonra kendi kendini yok eden bir öznel aklın oluşmasına neden olmasıdır.

Düşünce dünyasında despotik bir ortam oluşturan araçsal aklı irdelerken, öncelikle iyi bir hayatın imkânı ve sınırlarını bulmayı dert edinmiş "nesnel aklı" incelemek yerinde olacaktır. Bu incelemeden sonra felsefe adı verilen disiplinin can damarı olan spekülatif aklın ölümü ile araçsal akılın doğuşu ve bu ikisinin ilişkisi analiz edilecektir. Akıl dışı bir rasyonellik yaratarak, aklın araçsallaşmasında büyük rolleri olan modern dünyanın ayrılmaz ikilisi pozitivizm ve pragmatizm bu bölümün son başlığını oluşturacaktır. Bu başlıkta genel olarak atıf yapılacak Horkheimer'in çalışmaları olmasına rağmen, Horkheimer'in argümanlarının birçoğunun, hatta belki büyük bir kısmı sadece ona ait olmadığını, daha ziyade Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün ortak ürünü olduğunu akılda bulundurmak gerekir.

3.1 Spekülatif Aklın Ölümü: Araçsal Aklın Doğuşu

Michel Foucault, Kant'ın *Aydınlanma Nedir* adlı metnini analiz ederken aslında ele aldığı konu aklın doğası, kapsamı ve sınırlılıklarıdır. Çünkü Kant, bir insanın aydınlanmasının yolunun kendi aklını başkasının ipoteğine vermeden, cesaretle kullanmasına bağlamaktadır. Yani iki düşünür "aydınlanma nedir" sorusuna cevap ararken konu edindikleri ana kavram akıldır. Bu bağlamda, akıl nosyonunun felsefe ve eleştirel düşüncedeki öneminin farkında olan Foucault, 18. yüzyıldan beri süregelen, bugün de var olan ve gelecekte de var olduğuna inandığı temel sorunun akılla ilgili sorunlar olduğuna

inanır. Kullanılmakta olan akıl nedir, tarihsel etkileri nelerdir, sınırlıkları ve tehlikeleri nelerdir gibi sorular, Foucaulta'ya göre, filozofun geçmişte, günümüzde ve gelecekte muhatap olacağı temel sorulardır.[116]

Modern felsefe bu kısa ama önemli sorulara tam olarak cevap veremediği gibi başından atmanın yolunu da asla bulamadı ve bulmak istemedi. Özellikle felsefe iki yüzyıldır çeşitli bağlamlarda ve biçimlerde bu sorularla muhatap olur, cevaplar üretmeye çalışır. Hegel'den Nietzsche'ye, Marx'tan Lukâcs'a, Weber'den Horkheimer ya da Habermas'a yani Frankfurt Okulu'na kadar aynı sorularla doğrudan ya da dolaylı hesaplaşmamış hiçbir felsefe yoktur.[117] Bu hesaplaşma bağlamında, Eleştirel Teori temsilcileri, nesnel ve öznel aklın tanımlarını, toplumda ve felsefede bu akıl anlayışlarının yer değişmesini, araçlar/amaçlar doğrultusunda aklın bunalımının ve en sonunda öznel/araçsal aklın galip gelmesini detaylı olarak incelemeyi önemli bir felsefî uğraş olarak kabul eder. Bu felsefi uğraşı önemseyen bu çalışma, Frankfurt Okulu'nun aklın nesnel tarafının zayıflamasını ve zamanla araçlara indirgenmiş bir akıl anlayışının egemen olmasını nasıl ele aldığını bu başlıkta inceleyecektir.

Eleştirel Teori'nin önemli temsilcisi ve isim babası Horkheimer'a göre, bu iki akıl yani öznel ve nesnel akıl arasındaki ilişki sadece bir karşıtlık ilişkisi olmayıp, tarihsel olarak başından beri akılın nesnel ve öznel yönü birlikte var olmaktadır.[118] Ancak ana mesele ve felsefî düşünce için tehlikeli olan araçsal/öznel aklın egemen olması ve bu egemenliğin "insan aklının kendisiyle bu kadar köklü bir tartışmaya"[119] girip kendisini yok etme trajedisini yaratmasıdır.

Felsefe tarihi incelendiğinde birçok akımın ana perspektifini belirleyen aklın nesnel akıl anlayışı olduğu görülür. Diğer bir deyişle uzun süre toplumda, felsefe kuramlarında nesnel akıl geçerliydi. Bu durum öznel aklın bu dönemlerde hiç olmadığı anlamına gelmemelidir. Ancak hâkim olan akıl nesnel akıldı. Bu aklın "nasıl" özelliklere sahip olduğu

---

[116] Michel Foucault, "Space, Knowledge and Power", s. 249'dan aktaran; Thomas McCarthy, 'Eleştirel Kuram ve Felsefe ile İlişkisi Üstüne' *Frankfurt Okulu,* Çev. Demet Songurtekin, (Ed. H. Emre Bağce), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, s. 55-82.

[117] Michel Foucault, *Özne ve İktidar,* Çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 174.

[118] Horkheimer, *Akıl Tutulması,* s. 61.

[119] Assoun, *Frankfurt Okulu,* s. 120.

sorusu hale güncelliğini korumaktadır. Bu noktada, Frankfurt Okulu temsilcilerinin düşüncelerinden yararlanarak nesnel aklın özelliklerini ele almak açıklayıcı olmakla birlikte, onun yerini alan araçsal aklın doğru anlaşılmasına zemin hazırlayacaktır.

Nesnel akıl araçlara değil amaçlara ağırlık veren, bireysel iyi yaşamın ya da öznel mutluluğun peşinden koşmayan, nesnel anlamda iyi ve mutlu bir yaşamı arayan akıldır.[120] Batı dünyasında uzun bir süre nesnel akıl anlayışının geçerli olduğunu ileri süren Enstitü üyeleri, özellikle Adorno ve Horkheimer, bu aklın sadece bireyin zihniyle sınırlı tutmayıp; nesnel dünyada örneğin insanlar arası ve sınıflar arası ilişkilerde, toplumsal kurumlarda ve doğada var olan düzenleyici bir erk olarak görmektedirler. Felsefe tarihinde önemli bir düşünce sistemi yaratan ve etkisi uzun süre devam eden bazı akımlarda nesnel akıl anlayışı hâkimdir. Platon ve Aristoteles'in kurduğu sistemler, Skolastik Düşünce ve Alman İdealizmi gibi önemli felsefi gelenekler nesnel aklı anlayışı üzerine kurulmuştur.[121]

Aklın ikincil konuma itilmediği, öznel ve biçimsel akıl anlayışının hüküm sürmediği felsefi sistemler: Platonun idealar kuramı, Sokrates'in Sofistler'in göreceli ve kuşkucu düşüncelerine karşı verdiği savaş ve bu savaşın sonucundu kurduğu sistem, Skolastik düşünce ve Alman idealizmi. Nesnel aklı daha iyi anlayabilmek için yukarıda adı geçen felsefî sistemlerin ve düşünürlerin hangi bağlamda nesnel aklı temsil ettiklerine bakmak açıklayıcı olacaktır.

Sokrates'in ana savaşı Sofistler tarafından savunulan ve meşrulaştırılmaya çalışılan öznel ve şekilci akıldı. Gerçek, genel-geçer ve doğru bilginin imkânsızlığı üzerine kurulan bu biçimsel akıl, bireysel hazların ve çıkarların meşrulaştırmasına hizmet etmekteydi. Sokrates, bireysel çıkarlar ve her ortama uyum sağlama perspektifine dayanan bu akıl anlayışa savaş açmıştı. Akıldan, nesnelerin gerçek doğasını anlamaya çalışan diyalektik bir çaba bekliyordu. Platon, öğretmeni

Sokrates'ten farklı bir yol izlemekle beraber felsefi sisteminde nesnel aklın "spekülatif" yönüne vurgu yapmaktaydı. "Sofistlerin dünya görüşü yarara, hazza dayanıyordu. Platon bu anlayışın karşısına, tam bir Sokratesçi olarak, iyi kavramıyla çıkar. Ona göre iyi, doğru bir yaşayışın kesin ölçüsü, biricik ereğidir."[122] İdealar kuramı ya da idealar dünyası öznelçi bir

[120] Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim,* s. 256.
[121] Horkheimer, *Akıl Tutulması,* s. 60.
[122] Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi,* Remzi Kitapevi, İstanbul, 2003, s. 56.

idealizmi aşan, genel-geçer, herkesin kabul edebileceği kişiden kişiye değişmeyen bir varlık/bilgi arayışının çabasıydı. Platon, sıradan erdem ile felsefi erdemi ayrıştırmaya çalışırken iyi kavramını, doğru yaşamı, erdemli bir bilgiyi bulmayı hedeflemekteydi.[123] Alman idealizmi ve Skolastik düşünce ortaya koydukları felsefi düşünceyle, bütün varlıkları kapsayan iyi ve doğru yaşamın akıl ile nasıl bulunacağını cevaplamaya çalışmaktaydı. Bu düşünce geleneklerin felsefi tutumları, nesnel aklın özelliklerini taşımaktadır.

Eleştirel Kuramcılar, yukarıda adı geçen felsefi sistemleri ve bu sistemlerin düşünürlerini nesnel akıl anlayışını kullandıklarını söylemeleri onların bu sistemleri farklı yönlerden eleştirmediği anlamına gelmez. Eş deyişle, Enstitü üyeleri nesnel akıl anlayışını kullandıkları için övdüğü bu felsefî sistemleri başka yönlerden de eleştirmektedirler. Buradaki amaç, sadece öznede gerçek anlamda var olan ve çıkara dayalı akıl anlayışını temsil eden araçsal akla karşı felsefe tarihinde nesnel aklı önceleyen geleneklerin olduğunu göstermektir.

Nesnel akıl bağlantı kurabilen, eleştiren, ilişkileri kavrayabilen zihinsel bir yetidir. Tikel ile tümel, gerçek ile kavram, birey ile toplum, yüzeysel görünüm ile derindeki anlam arasında zihinsel ve kuramsal bağ kurmak felsefe açısından çok önemlidir. Nesnel akıl kuramı, bu görevi yerine getirerek bütün varlıkları kapsayan bir felsefi sistem kurmaktadır.[124] Parçayı bütüne kurban etmeden karşılıklı ve eşit bağlamda ilişki yaratmaya çalışan nesnel akıl, insanlık için genel hedefler bulmaya ve bunlara hizmet etme çabasındadır. Bu çaba aynı zamanda Eleştirel Kuramın konsepti ile paralellik göstermektedir.

Nesnel akıl anlayışı, öznenin çıkarlarından bağımsız hatta öznenin çıkarlarına ters davranışlarda bulunmasını sağlar. Bu doğal davranışın nedeni, Horkheimer'e göre, nesnel aklın gerçekliğin içinde var olan yapıyı bulmaya ve bu yapının gerektirdiği teorik ya da pratik davranışı tarafsız ve çıkarsız bir şekilde yapma gerekliliğidir.[125] Öznenin çıkarlarından bağımsız hareket etmesi aklın araçsallaşmasını engellediği gibi düşüncenin de kötürümleşmesini önlemektedir.

Eleştirel Teori'nin önde gelen üyelerine göre, nesnel aklın ikinci plana itilmesi eş

[123] A. g. e., s. 59-60.
[124] Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim,* s. 34-35.
[125] Horkheimer, *Akıl Tutulması,* s. 65-66.

deyişle düşüncenin ikinci plana itilmesi ve aklın yargıda bulunma yetisinin elinden alınması kısa zamanda gerçekleşen bir durum olmayıp belli bir sürenin ve çatışmanın sonucunda gerçekleşen bir durumdur.[126] On altıncı ve on yedinci yüzyılda felsefe, din ve bilim alanında yaşanan gelişmeler aklın nesnel yönünü zayıflatmakla beraber, hâlen düşünmenin temel ilkelerini belirleyen ve çıkarlara boyun eğmeyen nesnel akıl anlayışı baskındı. Bu dönemlerde aklın nesnel yanı baskın olmasıyla ilgili Horkheimer şu tespitlerde bulunmaktadır:

> Aklın dinden ayrılması, sonradan Aydınlanma felsefesinde daha iyi görüleceği gibi, aklın nesnel yanının zayıflamasında ve biçimselleşmesinde yeni ve daha ileri bir adım oldu. Yine de on yedinci yüzyılda (ve özellikle on altıncı yüzyılda) aklın nesnel yanı hâlâ baskındı, çünkü rasyonalist felsefenin asıl çabası, hiç değilse toplumun ayrıcalıklı kesimi için, daha önce dine ait olan zihinsel işlevi yerine getirecek bir insan ve doğa doktrini oluşturmaktı. Rönesans'tan beri insanlar, en yüksek hedef ve değerlerinin bir ruhsal otorite tarafından belirlemesine karşı çıkarak, teoloji kadar kapsamlı olacak bir doktrini tümüyle kendileri yaratmak için çalışmışlardır. Felsefe, nesnelerin gerçek doğasını ve doğru yaşamın yolunu yansıtan aklın içeriğini ortaya çıkarmak, açıklamak ve geliştirmek demekti.[127]

Geleneksel dinin dünyayı algılayışı yerine felsefî düşünce ve kavrayışın geçtiğini açık olarak gösteren bu pasaj, aynı azmanda nesnel aklın bu yüzyıllarda geçerli olan felsefî kavrayışta hâkim olduğunu da vurgulamaktaydı. Rasyonalist felsefenin akıl anlayışı; dinin hurafelerini, irrasyonel geleneklerini ve akıl dışı kabullerini aklın süzgecinden geçirerek yeniden ele almaya çalışırken, bütün eksikliklerine rağmen, nesnel doğrular bulmayı ve tüm insanları bağlayan ilkeleri ortaya çıkarmayı hedeflemekteydi. Başka bir anlatımla, Avrupa'da uzun süre devam eden Laicus yani dinsel olmayanlar ile Claricus yani dinsel olan arasındaki çatışmalarda/tartışmalarda[128] amaç nesnel aklı yok etmek değildi. Dinin yerini almak isteyen felsefî düşünce, dinin bütün insanları ilgilendiren ve bazı yönlerden bireysel çıkara hizmet etmeyen akıl anlayışını aşan genel hedefler koymak ve bunlara rasyonel bir zemin kazandırmak istiyordu.

Tüm bunlarla birlikte, ilerleyen dönemlerde denge öznel/araçsal akıl lehine bozuldu ve tarihsel olarak baştan beri bir denge ve kabul doğrultusunda bir arada bulunan nesnel ve

---

[126] A. g. e., s. 61-62.
[127] A. g. e., s. 67.
[128] Geçerli olma durumunu Tanrıdan aldığını ileri süren Ruhban sınıfı ile ilahi dayanağı bulunmayan Ruhban olmayan sınıf arasında uzun süre iktidar savaşı gerçekleşmiştir. Bu iki sınıf arasındaki rekabet hem Ortaçağda hem de Yeniçağda devam etmiş, on yedinci yüzyıla gelindiğinde ise maddî-dünyevî olanın yani Laicus ilahi-ruhânî olanın yani Claricus'un önüne geçmiş, asıl güç temsil eden sınıf olmuştur. Bkz. Ş. Teoman Duralı, *Çağdaş Küresel Medeniyet Anlamı, Gelişimi, Konumu,* Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006, s. 94-98.

öznel akıl, belli bir süre sonunda öznel aklın egemenliğini ilan etmesiyle son buldu. Bu "trajik zaferin" arkasında, insanlığın gerçekten insani bir yaşama ulaşmak yerine yeni bir tür barbarlığı seçmesinde etkili olan ve insanları korkudan arındırıp onları efendi konumuna getirmek isteyen Aydınlanma felsefesi ve onun akıl anlayışı bulunmaktaydı.[129] Başka bir anlatımla, aydınlanmanın dayattığı belli türden akıl olan araçsal akıl anlayışı, tarihsel olarak başından beri var olan dengenin bozulmasına neden olmaktaydı. Öznel aklı şımartan ve nesnel aklı bastırıp ikinci plana iten aydınlanma, aklın biçimleşmesine ve zamanla aklın araçlaşmasına neden olmaktaydı.[130] Bu bağlamda, Frankfurt Okulu temsilcilerinin düşüncelerini göz önünde bulundurarak, araçsal aklın neleri öncelediğini incelemek ve akabinde bu aklı açıklamak yerinde olacaktır.

Araçsal akıl, yukarıda değinilen nesnel aklın birçok özelliğine yabancıdır. Bu yabancılaşma ve anlayış değişikliği aklın özerkliğini yitirip araçlara hizmet eden bir aygıta dönüşmesine neden olur. Nesnel akıldan farklı olarak arçsal akıl, sade öznenin bir niteliğidir ve bu özne gerçekliğin içinde var olan yapıyı bulmaya yabancıdır. Bu modern özne ve onun akıl anlayışı, aklın evrensel kurallarına göre davranmadığı gibi bilim, sanat, hukuk ve felsefe gibi en fazla evrensellikle yüklü etkinlikleri yıkmaya, anlamsız kılmaya hizmet etmektedir. Aklın bu tutumu, insanları aydınlığa çıkaracağını iddia eden aydınlanma ruhunun yıkılmasına ve karanlıklar içinde kalan dünyanın kaosa sürüklemesine neden olmaktadır.[131]

Batı dünyasında son yüzyıllarda varlığını hissettiren araçsal akılın öznel çıkar ve kazançtan bağımsız hareket edemediğini ileri süren Hokheimer, hangi tür aklın araçsal akıl olarak kabul görüleceğini şu ifadelerle netleştirmiştir:

> (...) (araçsal akıl) esas olarak, araçla ve amaçlarla ilgilidir; az çok baştan kabul edilmiş amaçlara ulaşmak için seçilen araçların yeterli olup olmadığı üzerinde durur. Amaçların kendilerinin de akla uygun olup olmadığı sorusunu bir yana bırakmıştır. Amaçlarla ilgilenecek olduğunda da, daha baştan, bunların da öznel anlamda akla uygun olduğunu, yani öznenin varlığını (bu, bireyin varlığı da olabilir, bireyin hayatının bağlı olduğu topluluğun varlığı da) sürdürmesine hizmet ettiklerini kabul eder.[132]

Frankfurt ekolünün akıl eleştirisini en iyi ifade eden bu cümleler; araçsallaşan,

---

[129] Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği,* Çev. Nihat Ülner - Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 19.
[130] Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu 'nda Sanat ve Toplum,* s. 34-35.
[131] Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi,* Çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 201-202.
[132] Horkheimer, *Akıl Tutulması,* s. 59.

amaçlardan uzaklaşıp biçimselleşen aklın amaçlar doğrultusunda iş görmediğini göstermektedir. Aklın amaçlar yerine araçları öncelemesi, özerkliğini ve iddiasını kaybeden bir akıl anlayışın benimsemesini hızlandırmaktadır. Bu tutum, aklın artık hiçbir nesneyi kendisi için değil, sadece belli bir öznel amaç için el almasına neden olmaktadır. Bu çerçevede, akıl dünyadaki her şeyi bir araçlar toplamı olarak görmekte ve başlı başına amaç olan şeylerle uğraşmak araçsal akıl için zaman kaybı olmaktadır.

Aklı araçlara tabi kılmak, aklı ikinci plana itmektir. Böyle bir tutum/yaklaşım aklın eleştirel gücünü, işlevini elinden alıp; aklı sadece başta belirlenmiş amaçlara ulaşmak için araçların denetimini sağlayan, düşünce yoksunu bir alete indirgemektedir. Bu durum, aklın her türlü özgül eğilimden arındırılmasına neden olduğu gibi aklın en temel özelliği olan insan eylemleri ve hayat tarzları hakkında bir yargıda bulunma, düşünce üretme gibi temel işlevlerine sırt çevirme noktasına da getirmektedir.[133]

Modern pozitivist düşünürlerin dayattığı bu akla şiddetli bir şekilde karşı çıkan Frankfurt Okulu üyeleri, "aklın kendi nesnel içeriğini yok etme eğilimine girerek düşüncenin tarih içinde öznel perspektifin daha ağır"[134] basmasının en büyük olumsuz etkilenenin felsefî düşünce olacağı kaygısında ortaklaşırlar. Bu öznellik, yargıda bulunma yetisi elinde alınan akıl anlayışının doğuşunu neden olmaktadır. Bu durum, felsefe tarihinde düşünce gelişimi için önemli bir yeri olan aklın spekülatif özelliğini kaybedilmesine ve bunun sonucunda fikir üretmeyen bir aklın nesne durumuna gelerek araçlaşmasına neden olmaktadır. Aklın araçlara indirgenmesi, verileri düzenleyen ancak bu verileri eleştirmeyen, değiştirmeyen, sorgulamayan, üzerine spekülasyon yapmayan, kısacası felsefe yapmayan öznel bir aklın doğuşuna zemin hazırlamaktadır. Spekülatif akıl ölümü gerçekleşmiş yerini ise düşünce üretmeyen araçsal akıl almıştır.

Spekülatif aklın ölümü hem din için hem de dine akıl adına saldırmakta olan aydınlanma düşüncesi için kötü sonuçlar doğurduğunu vurgulayan Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün sosyal teorisyenleri, din ile felsefe arasında gerçekleşen çatışmanın sonucunda iki tarafında zararlı çıktığını ve bu çatışmada kazananın ise iki alanında benimsemediği

[133] Kızılçelik, *Frankfurt Okulu,* s. 203-204.
[134] Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim,* s. 245.

hadım edilmiş, eleştirel düşünceden arındırılmış araçsal akıl olduğunu belirtirler. Felsefenin dinin yerini almaya çalışmasını ve bu iki alanın çatışma sürecini irdeleyen Horkheimer, dinle felsefe arasındaki aktif çatışma döneminin belli bir süre sonunda uzlaşmaya ve görünüşte barışçı çözüme ulaşmasının hem felsefenin hem de dinin içeriğini derinden etkilediğini ileri sürer. Konuya dair düşünürün vurguları ilgi çekicidir: "Aydınlanma filozofları dine akıl adına saldırıyorlardı; sonuçta öldürdükleri kendi çabalarının güç kaynağı olan metafizik ve nesnel akıl kavramı oldu. Gerçekliğin doğasını algılama ve hayatımıza yön verecek ilkeleri belirleme aracı olarak akıl kavramı bir yana atılmıştır."[135] Aydınlanma filozofların bu tutumu, aklın eleştirel karakterinin zamanla kaybolmasına ve aklın nesnel özelliğinin yitirilmesine neden olur. Nesnel aklın yerini alan araçsal akıl, felsefeyi de tehdit eder.

Aklın bir tarafa itilmesi, işlevsizleştirmesi önceleri dinî düşünce için avantaj sağlamakla beraber sonraları kendi kabuğuna ve dar alana çekilmiş bir dinî söylemin kabul görmesine neden olmuştur. Metafizik söylemin, modern pozitivist anlayış karşısındaki hiçleştirilmesi dinin alanını daraltmış ve "dinin bu hadım edilmiş, suya sabuna bulaşmaz durumu, onun gerçek özünün de, bir zamanlar bilim, sanat ve politika için ve bütün insanlık için geçerli olduğu düşünülen doğruyla olan ilişkisi yok edilmesi anlamına gelmektedir."[136] Böylelikle, dinsel söylemlerde evrensel doğru davranış, yaşamın amacı, herkesi kapsayan dinî doğrular söylemi anlamsızlaşmaya başlamıştır.

Yargıda bulunma yetisi elinde alınan akıl, eleştirel düşünce ışığında kavram yaratmak yeteneğini ve yetkisini kaybetti. Bu kopukluğun direk etkileneni dil ve dilin kavram yaratma gücü oldu. Gilles Deleuze, felsefeyi kavram üretmekle eş tutar ve Immanuel Kant üzerine verdiği derslerde belirtiği gibi bunu en iyi yapan büyük filozofun kavram icatçısı Kant olduğunu savunur.[137] Ancak Kant'ın da temsilcisi olduğu aydınlanma düşüncesi, aklın araçlaşmasını engelleyemediği için, hatta aklın araçlara indirgenme sürecine isteyerek ya da istemeyerek sebep olduğu için, dilin ve dilin kavram yaratma özelliği yok olmasına neden oldu. Araçsal aklın olumsuz etkisinden payını alan sözcükler kullanışlı, rasyonelleştirilmiş ve emek azaltıcı tembel aletler haline geldi.

Dil ve sözcüklerdeki bu değişimin ana nedeni, hesaplayıcı/araçsal aklın düşünceye

[135] Horkheimer, *Akıl Tutulması,* s. 70.
[136] A. g. e., s. 70.
[137] Gilles Deleuze, *Kant Üzerine Dört Ders,* Çev. Ulus Baker, Öteki Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 1112.

değer ve zaman vermemesidir. Düşünmek ve felsefe yapmak teknik bir işleve dönüştü. Sözcükler anlam ve değer yaratma kabiliyetini kaybeden birer alete, işlev gören birer nesneye evrildi. Kendi başına bir anlamı kalmayan kavram; içi boşaltılan, kullanan kişinin bireysel çıkarına göre şekil alan, anlam kazanan teknik bir nesne görünümünü aldı. Araçsal akılda amaç tasarruf etmektir: Düşüncede, dilde ve kavram yaratmada tasarruf. Matematik, mantık ve fizik gibi alanlar dilde tasarruf etmek için "simgeler" kullanırlar. Belki de bu alanlar için bu durum yararlı ve gerekli olabilir. Ancak bu simgeleştirme felsefe gibi düşünmenin, eleştirinin ve kavram yaratmanın önemli olduğu disiplinlerde kullanılması düşüncenin insansızlaştırılmasına yol açar. Böyle bir durumda "aklın kendisi de araçsallaşır, bir tür maddeselliğe bürünür ve körleşir, bir fetiş olur, düşünsel olarak yaşamak yerine öylece kabullenilen bir büyülü varlık haline gelir."[138]

Kavramların içinin boşaltılması, araç haline getirilmesi düşüncenin ve felsefenin teknik bir etkinlik olarak görülmesinin kaçınılmaz bir sonucudur. Kavramların/sözcüklerin içinin boşaltılması yani düşünsel kökünden koparılması onların dönemin egemen gücü tarafından kendi çıkarları doğrultusunda kullanılmasına neden olmaktadır. Çünkü artık kavramları değerlendirecek eleştirel, nesnel bir akıl kalmamıştır. Aklın bu durumu, kavramların her an her şekilde kullanılmasının yolunu açmaktadır. "Kavramların nasıl ve hangi anlamlarla kullanılacağını belirleyen keyfiliktir. Keyfiliğin hareket noktası ise deneyimdir (düşünce ve eleştiriden yoksun deneyim). Aklın eleştirel gücü, devre dışı kalmıştır. Akıl gerçekliğe direnmemektedir"[139] Bu durumun manipülasyon sorununun doğmasına yol açtığını söylemek mümkündür. Manipülasyon, kavramların içinin boşaltılmasıyla oluşur. Kamuoyunu yanlış yönlendiren, eksik ve çarpık bilgi veren bir propagandanın oluşmasına neden olmaktadır. İşte o zaman eleştirel düşünce anlamsızlaşır; adalet, eşitlik, özgürlük, temel ahlak ve politik kavramların içi boşaltılır.

Araçsal aklın, düşünce-dil-kavram üzerindeki bu yıkıcı ve çarpıtıcı etkilerini ortadan kaldırmak filozofun en önemli görevidir. Çünkü tehdit edilen felsefenin kendisidir. Dilin bu çarpıtılmış durumunu ortadan kaldırmanın yolu, Eleştirel Teori savunucularına göre, dilin tarihsel bir niteliğe olduğunu görmek ve dilin tarihsel süreçle ilişkisini çözmektir. Başka bir

[138] Horkheimer, *Akıl Tutulması,* s. 74.

[139] Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim,* s. 248.

anlatımla, kavramların somut yaşamla bağını kurmak ve kavram ile gerçeklik arasındaki ilişkiyi diyalektik eleştirel bir akılla irdelemektir.[140] Bu tutum filozofu felsefe yaparken; simgeleşmiş, araçsallaşmış ve formülleşmiş kavramlar kullanmasını azalttığı gibi kavramları tarihsel sürecinden koparmadan, yaşadıkları tarihsel dönemin somut çizgileriyle ele almasını sağlamaktadır.

Son olarak, pozitivist düşüncenin katkısıyla galip gelen ve birçok alanda kendi anlayışının hüküm sürmesini sağlayan araçsal/öznel akıl, belli bir noktadan sonra kendine de zarar vermeye başlar. Spekülatif aklı yenen, nesnel akıl anlayışının yok olmasına neden olan ve eleştirel tutumun gelişimin engelleyen araçsal akıl, kendine zarar vermeye başlar. Başka bir ifadeyle, aklın gücünü kaybetmesi, yani nesnelliğini/eleştirelliğini kaybedip öznel duruma düşüp araçsallaşması, kendi araçsal durumu için de bir tehlikedir. Araçsal aklın kendini yok etmesi, anlamsızlaştırması ve aptallaştırmasıyla ilgili Horkheimer şöyle demiştir:

> Aklın bir araca indirgenmesi, sonunda onun araç olma niteliğini bile etkiler. Öznel aklı kavramına sıkıca bağlı olan (...) felsefe karşıtı anlayış, aklın alçalışının belirtisidir. (...)
> Aklın yansızlaşması *(neutralization),* onun nesnel içerikle her tür ilişkiden ve bu içeriği yargılama gücünden yoksun bırakarak, 'ne?' sorusuyla değil, 'nasıl?' sorusuyla uğraşan bir yürütme organı durumuna düşürerek, olguları kaydeden cansız bir aygıta çevirmektedir aklı. (...) Fazla sık bilenen bir tıraş bıçağı gibi, bu 'araç' da sonunda fazla incelmekte ve kendisini sınırlamış olduğu sırf biçimsel görevlerin bile üstesinden gelemez olmaktadır.[141]

Zihinsel faaliyeti yok eden araçsal akıl, kendi pragmatik amacı için de yetersiz olmaya başlar. Bu yetersizliğin oluşmasının ana nedeni, felsefi düşünceden kopmuş bir aklın neyin kendisi için yararlı olup olmadığına karar verecek bir fikri ortaya koyamamasıdır. Kendi araçsallığını temellendirmeden yoksun bir akıl, yapılan işi değerlendirecek, kıyaslayacak hiçbir kıstas/kural ortaya koyamamaktadır. Kısacası, öznel akıl en nihayetinde araçsal akıl adı verilen, tek kıstası kendi bencil amaçlarını gerçekleştirmek olan akıl türüne dönüşmekle kalmamış, kendi biçimsel ve çıkarcı görevlerini de yerine getiremeyecek bir alete dönüşmüştür.

3.2. Mahşeri İkili: Pozitivizm ve Pragmatizm

Plato'dan başlayan, Hristiyan teolojisi ile süreklilik kazanan ve doruğunu Hegel'de bulan 'idea' üzerine kurulmuş bütün metafizik dizgeler "tanrı'da" temsili olarak çökmüştür.

---

[140] A. g. e., s. 204-205.
[141] Horkheimer, *Akıl Tutulması,* s. 97-98.

Bu çöküşün nedeni ve hızlandırıcısı; "en büyük değerlerin değersizleşmesi" olarak pozitivizm ve pragmatizmdir. Denklem bozulmuştur: hakikat ve kurgu arasındaki kayışlar kopmuş, "makine" işleyemez hale gelmiştir. Başıboş bir sürüklenmenin anlamsızlığıyla dünya savrulmaktadır. Denklemin bozulmasıyla dünyayı örgütleyen/kuran/yöneten/düzenleyen/belirleyen hiçbir değer/zemin kalmamıştır. Geleneksel bütün değerler çözülmüş; insan, çırılçıplak, hiçbir dayanağı, zemini olmadan dünyaya bırakılmıştır. İman edilecek hiçbir sabit değerin/belirleyenin olmadığı bu ürpertici tablo aslında, Frankfurt Okuluna göre, pozitivizmin ve pragmatizmin kendisiydi. Ne var ki bu ikili modern çağı özgür, değer sahibi, anlamlı, yaşam dolu kılmaz aksine bu metafiziğin enkazı kendisinden daha korkunç bir tablo sunabilir. Bu ürpertici, terörize edici çağ, korkunç bir kararsızlığın, belirsizliğin, çaresizliğin tablosudur; çünkü hakikat yitirilmiştir, yeni hakikat pozitivizm ve onun sonucu olan pragmatizmde anlamsızlaşmıştır.

Bu bağlamda sorulması gereken soru: İlerlemeci bir düşünme olarak aydınlanmanın temel hedefi insanları korkularından arındırmak ve efendi konumuna getirmekken[142] nasıl oluyor da bu anlayış aklın eleştirel gücünü elinden alıp; aklı sadece başta belirlenmiş amaçlara ulaşmak için araçların denetimini sağlayan, düşünce yoksunu bir alete dönüşmesine yol açıyor? Başka bir anlatımla, insanın hiçbir vesayeti kabul etmeyerek aklını kullanma cesareti göstermeyi ve böylelikle kendi suçuyla düştüğü ergin olmama durumdan kurtulmayı hedefleyen aydınlık,[143] yaydığı "fazla ışıkla" gözleri/aklı nasıl kör etme noktasına getirmektedir? Bu soruların cevabı, Enstitü'nün önde gelen teorisyenlerine göre, bilimin yaşamın her alanına hükmetmesi sonucu diğer bilme türlerini yok sayması ve bunun sonucunda gelişen pozitivizm ve pragmatizmin aklı araçsallaştırıp, kötürümleştirmesidir.

Aklın düştüğü bu durum dünyayı, felsefi aklın kaybettiği bir alana çevirmektedir. Bundan dolayı, Frankfurt ekolünün önden gelen birçok düşünürü, pozitivist ve pragmatist söylemi en sert eleştiren kişilerin başında gelmekteler. Bu eleştirilerin ana motivasyon kaynağı, modern topluma hakim olan iki unsur, yani pozitivizm ve pragmatik bakış açısına dayalı bir felsefi bilme etkinliği, aydınlanmanın özgürleştirici aklının, totaliter bir tahakküm aracına dönüşmesinin temel nedenleri olarak görmeleridir. Bu noktada, Eleştirel Teori

[142] Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s. 19.
[143] Immanuel Kant, "Aydınlanma Nedir?", Çev: Atilla Yayla, Liberal Düşünce, Cilt: 10, No: 38-39, Bahar-Yaz 2005, s. 225-230.

savunucuların hangi noktalarda pozitivizme ve pragmatizme eleştiri getirdiklerini incelemek ve bu ikilinin araçsallaşmış akılla ilişkisini irdelemek yerinde olacaktır. Bu girişim, Enstitü'nün aydınlanma felsefesinin akıl anlayışının hangi argümanlarına eleştiriler getirdiği konusunda da bilgi verecektir.

3.2.1 Pozitivizm Eleştirisi

Frankfurt Okulu temsilcilerinin temel eleştiri konusu olan pozitivizm, en geniş anlamda bilgiyi kayıtsız koşulsuz olgulara ve gerçeklere dayandırılması gerektiğini belirten; bilgi elde etme sürecinde sadece olgular dünyasını, onun temelini oluşturan deneye açık yasaları esas alan; gerçek ve somut bilginin kaynağı gözlem ve deney olduğunu savunan anlayıştır.[144] Olguculuk olarak da bilinen pozitivizm; gözlenebilen, nesnel ve deneyci epistemolojiyi esas almaktadır. "İnsanın kültür hayatı üzerine bir bilim kurmak"[145] olarak pozitivizm, özellikle modern pozitivizmin kurucusu kabul edilen Auguste Comte bu terimi, "farklı felsefe sistemlerine (...) karşı tavır takınan, özellikle de teolojik ve metafizik felsefeleri yıkmaya çalışan, aydınlanmacı akıl ışığında gözlem ve deneyi esas alarak somut olguları incelemeyi önem veren bir felsefe"[146] olarak ele almaktadır.

Eleştirel Teorisyenler, farklı felsefi anlayışları yok edip kendi tikel anlayışlarını mutlaklaştıran ve topluma da bu anlayışı benimsetmek isteyen pozitivistleri birçok noktada eleştirirler. Bu bağlamda, Horkheimer'e göre, pozitivizm anlayışını destekleyen bütün okulların[147] en dikkat çekici özelliği bilimi ve bilimsel bilgiyi mutlaklaştırmalarıdır.[148] Bu mutlaklaştırma, felsefî düşüncenin ve felsefî aklın (nesnel ve eleştirel akıl) toplumda gerilemesine yol açmaktadır. Pozitivist anlayışın etkisinde kalan toplumlar, felsefenin bu gerilenmiş konumundan bir rahatsızlık hissetmemekteler. Çünkü pozitivistler, bilimsel bilgiyi her şeyi belirleyen kesin doğruların ana belirleyicisi olarak göstermektedirler. Toplumda var olan sorunlarla felsefenin veya başka bir alanın uğraşmasını zaman kaybı olarak gören pozitivistler, bu sorunları bilimin yöntemi olan deney ve gözlemi kullanarak kesin çözümler bulunabileceğini düşünürler. Bu anlayış, toplumu ve toplumsal sorunları

---

[144] Güçlü, ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü,* s. 1060-1061.

[145] Gökberk, *Felsefe Tarihi,* s. 413.

[146] Auguste Comte, *The Positive Philosophy*, aktaran; Kızılçelik, *Frankfurt Okulu*, s. 228.

[147] Pozitivist anlayışa sahip birçok okul olduğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

[148] Horkheimer, *Akıl Tutulması,* s. 100-101.

anlama ve

çözme görevini mühendise vermektedir. Artık toplumdaki her değişimi anlayan ve belirleyen felsefeci ya da sosyolog değil bilimin desteklediği mühendislerdir. Böylelikle Platon'un toplumu yönetmekle görevlendirdiği filozof değersizleşmiş, pozitivistlerin desteğini alan mühendisler toplumun yeni yöneticileri olarak değer kazanmışlardır.

Felsefenin ve diğer disiplinlerin değersizleşmesi ile bilim ve bilimsel bilginin mutlaklaştırılması arasında doğru bir ilişki vardır. Bunun ana nedeni, aydınlanmış aklın yargı makamına kurulan pozitivizmin felsefeyi ve diğer alanları bilimin bir türevi olarak görmesinden kaynaklanmaktaydı. Düşünmek, eleştirmek, ana ilkeleri belirlemek gibi felsefi çabalar yasaklanmanın ötesinde anlamsız bir çene yarışı muamelesi görmektedir.[149] Pozitivist düşüncenin savunucularına göre felsefenin yeni görevi; bilimsel bilgiyi sınıflandırmak, doğrulamak ve oluşturmaktır. Felsefe ve felsefî düşüncenin ikinci plana itilmesine neden olan bu tutum, aklın eleştirel gücünü kaybedip araçlaşmasına neden olmaktadır. Yani artık aklını kullanma cesareti gösterecek[150] bir düşünce sisteminin değeri ve işlevi kalmamaktadır.

Bu değersizleştirme, yaşamı mutlak bilimin sabit buyruğuna sokmak, baskılamak, kontrol etmektir. Hayatın inkârına dayanan bu tutum, araçsal aklın asıl kaynağıdır. Bu dünyayı normatif bir şekilde baştan aşağı sabitleyen, donduran ve doruğunu aydınlanmış aklın yargı makamına kurulan pozitivizmin ta kendisidir. İşte modern çağ bu pozitivist felsefenin temellerini atarak; örtülü-gizli araçsal aklı aktif bir şekilde açığa çıkarmıştır. Ancak ortaya çıkarılan sadece araçsal akıl olmadı: bu dünyayı felsefi aklın da kaybettiği bir alana çevirmiştir. Hakikat ve kurgu arasındaki denklem bozulduğunda, bu dünya ontolojisini yitirir, kendini kuracağı zemin hiçleşir.

Burada bir parantez açıp belirtmek gerekir ki, Eleştirel Teori savunucuları bilim karşıtı bit tutuma sahip değillerdir. Onların karşı çıktığı durum; bilimin fiziğe indirgenmesi, bilimin mutlaklaştırılması ve bilimin özel bir şekli olan pozitivist anlayışın egemen olmasıdır. Okulun önden gelen temsilcisi Horkheimer, bu

[149] Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği,* s. 46.
[150] "Aklını kullanma cesareti göstermek" sözü Kant'a ait olup, Aydınlanma felsefesinin özetleyen en özlü sözdür. Kişi kendi suçu ile düştüğü ergin olmama durumundan kurtulmanın yolu aklını korkmadan kullanmaktan geçer. Kant, "Aydınlanma Nedir?", s. 225-230.

düşünceyi güçlendirmek için, *Metafiziğe En Son Saldırı*[151] adlı makalesinde bilim ile metafiziğin farklı alanlar olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Akıl dışı bir rasyonellik yaratmak isteyen pozitivistlerle metafizik öğeleri kullanarak bilimi eleştiren anlayışlara aynı ölçüde mesafe kuran ve eleştiri sunan Horkheimer, "bilimin ne tek bilgi türü olarak mutlaklaştırılması ne de metafizik düşünce ya da herhangi spiritüalist felsefe aracılığıyla küçümsenmesi"[152] anlayışını kabul eder.

Eski metafizik düşünceleri yeniden kullanarak bilimi eleştirmek ve bu düşünceleri aklın araçsallaşmasını önlemede bir kurtuluş aracı olarak görmek olumlu bir sonuç doğurmamaktadır. Başka bir anlatımla, pozitivist anlayışı ortaya çıktığı dönemin özgün koşullarından yalıtarak, tarihsel dönem bağlamında ele almadan inceleyen eski ontolojik, dini ya da metafizik söylemleri canlandırmak, aklın araçsallaşmasının önüne geçememektedir. Bu çarpıcı gerçeğin özellikle altını çizen Horkheimer, pozitivistlerin önerdiği çözümleri eleştirmekten önce, pozitivizme karşı ontolojik, dini ya da metafizik yeniden canlandırmaları destekleyenleri ele alıp eleştirmektedir. Bu bağlamada Horkheimer şu tespitlerde bulunur:

> Yarı-dinsel, yarı bilimsel zihin tedavileri, ruhçuluk, yıldız falı, Yoga ve Budizm gibi eski felsefelerin ya da mistisizmin ucuz baskılarının yanı sıra, klasik nesnelci felsefelerin, ortaçağ ontolojilerinin popüler uyarlamaları da tüketime sunulmaktadır.
> (...) Öyleyse bu inançların yeniden canlandırılması da yapay bir çabadır: sadece bir boşluğun doldurulması amacına hizmet eder. (...) Eski felsefeleri canlandırmaya yönelik modern çabaların kültürel öğeler konusundaki tutuculuğu aldanıştan başka bir şey değildir. Hayatın pragmatikleşmesine ve düşüncenin biçimselleşmesine katkıda bulunmak, modern din gibi yeni-Tomasçılar için kaçınılmazdır.[153]

Horkheimer ve okulun önde gelen diğer teorisyenlerin pozitivizm eleştirisinde vurguladıkları başka bir nokta da, pozitivistlerin tarihsel ve toplumsal değişimlerde tek özne olarak bilimi ele almalarıdır. Onlara göre, bilimsel bilginin metotlarını kullanarak laboratuvar ortamında keşfedilen ya da geliştirilen kanunları/ilkeleri tarihsel ve toplumsal değişimin tek kaynağı olarak göstermek pozitivistlerin en büyük yanılgısıdır. Toplumsal değişimlerin birçok nedeni varken bunların hepsini yok saymak ve sadece bilimsel bilgiyi bu değişimlerin ana nedeni olarak görmek büyük bir yanılgıdır.[154] Böyle bir anlayış, bilimsel

---

[151] Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram,* s. 289-335.

[152] Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim,* s. 200.

[153] Horkheimer, *Akıl Tutulması,* s.103-104.

[154] A. g. e., s. 112-113.

bilginin dışındaki diğer bilgi türlerini yok sayılmasına neden olmaktadır. Bu yok saymadan kuşkusuz felsefe ve eleştirel akıl da payına düşeni almaktadır. Aklın araçsallaşması tam da bütün değişimleri bilimsel bilgiye bağlayan ve diğer disiplinleri küçümseyen pozitivizmin egemen düşünce olmasıdır.

Pozitivizmin düşünce dünyası üzerindeki bu despotik tutumu, bilginin sadece bilim aracılığıyla üretilebileceği düşüncesine götürür. Pozitivistlerin, bütün doğruların ve gerçeklerin kaynağı olarak bilimi esas almaları, bilim dışındaki alanları ve çalışmaları bilim dışı önermeler kategorisine koyup değersizleştirilmesine neden olmaktadır. Horkheimer ve arkadaşları, pozitivistlerin bilimsel bilgiye karşı olan bu aşırı güvenini eleştirirler. Onlara göre, bütün doğruların ve gerçeklerin kaynağı olarak bilimi sunmak akıl dışı bir tutumdur. Bu tutum, aklın araçlaşmasına ve bunun sonucunda felsefenin ve eleştirel düşüncenin tarihsel rolünü oynamasını engellemektedir. Burada yapılması gereken bilimsel bilgiyi doğruluğun kaynaklarından biri olarak görmek ve diğer bilgi türlerine özellikle felsefi bilgiye yer açmaktır.

Eleştirel Teorisyenlerin pozitivizm eleştirisinde göze çarpan başka bir nokta ise, pozitivistlerin bilimsel bilginin meşruluğunu ve haklılığını yine bilimin yöntemi olan gözlem ve deneyi kullanarak gösterme çabalarına yöneliktir.[155] Yukarıda kısaca değinildiği gibi pozitivistler bilimsel bilgiyi diğer bilgi türlerinden daha önemli görmekte hatta bilme edimini bilimle özdeşleştirmekteler. Onların bilimsel bilgiyi üstün görmelerinin ana nedeni, bilimin kullandığı gözlem ve deney yöntemlerinin kesin bilgi verdiği iddiasıdır. Bu sarsılmaz güvenden dolayı, pozitivistlere göre, bilimsel bilginin denetleyicisi yine bilimin kendi yöntemi olmalıdır. Elbette bu noktada yanıtlanması gereken ilk soru şuydu: "Eğer bilimin ve (bilimsel) doğruluğun tanımı yine bilimsel doğruya ulaşma yöntemlerine dayanacaksa, bilimin ve doğruluğun ne olduğunu nasıl belirleyebiliriz?"[156] Başka bir anlatımlar, gözlem ve deney yöntemleri kullanılarak elde edilen bilginin doğruluğunu ya da yanlışlığını

[155] A. g. e., s. 114.
[156] A. g. e., s. 113-114.

denetlemek için yine gözlem ya da deneyi kullanmak bir kısır döngüye yol açmaz mı? Eleştirel Kuramcılar, bilimin kendi doğruluğunu göstermek için tek güveniler kaynak olarak kendi yöntemlerini göstermesini eleştirmektedirler. Pozitivistlerin böyle bir tutumda ısrarcı olması, bilimin kendi yanlışlarını, eksikliklerini görmesini engellemektedir.

Her şeyin bilimsel ilkeyle ölçüldüğü/sınandığı hatta bilimsel bilginin denetleyicisi yine bilimin kendisi olduğunu benimsetmek isteyen pozitivistler, felsefeyi de bu bilimsel sabit ilkenin yardımcısı ilan etmekteler. Böylelikle felsefe ve eleştirel akıl araçsallaşıp, düşüncede yan rol görevi üstlenmektedir. Bütün yetkinin bilime verilmesine zemin hazırlayan bu anlayış, felsefenin ana görevi olan düşünce üretmek işlevini kesintiye uğratmaktadır. Bu durum, felsefenin değersizleşmesine, aklında araçlaşmasına neden olmaktadır.

Pozitivizmin dünyayı bir olgular ve şeyler dünyası olarak görüp olgunun tarihsel sürecini ve ortaya çıkışını görmemesini yoğun bir şekilde eleştiren Enstitü üyeleri, olgunun altında yatan gerçek nedenleri bulmanın önemli olduğunu vurgulamaktadır. Modern bilimsel düşünce, olguların tarihsel gelişimi içinde ele almadığı gibi olgunun ortaya çıktığı koşulları anlamak içinde herhangi bir çabaya girmemektedir. Böyle bir tutumu eleştiren Horkheimer ve arkadaşları, Eleştirel Teorinin olguların hem tarihsel süreç içindeki gelişimini anlamak hem de olgu kavramının ötesini görebilmek yani olgunun tarihsel köklerini, ortaya çıkış bağlamını ve göreliğini kavramak gibi bir işlevi olduğunu özenle vurgulamaktalar.[157] Olgunun bu yönüne yabancı olan pozitivizm hayatın, insanın ve doğanın şeyleşmesine ve nesneleşmesine neden olmaktadır.

Eleştirel Teori savunucuları, dünyayı olgulara indirgeyen pozitivizmin egemen sınıfın çıkar, arzu ve ihtiyaçlarına doğrultusunda hareket ettiğini ileri sürmektedirler. Bu bağlamda okulun önemli temsilcilerinden Marcuse, pozitivizm ile statüko arasında bağ kurmaktadır. Ona göre, bilimi mutlak bir otorite haline getirmek isteyen

[157] *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* başlığı adı altında yayınlanan ve Max Horkheimer'ın en verimli dönemi olarak kabul edilen 1932- 1941 yıllarında yazdığı makalelerden oluşan bu derlemenin farklı başlıklarında Horkheimer'ın bilim, pozitivizm ve olgu ile ilgili düşüncelerine rastlanılmaktadır. Bu derlemede yer alan „*Bilim ve Bunalım Üzerine Notlar (1932) '* adlı makalede bu düşünceler en açık şekilde görülmekte. Bkz. Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram,* s. 9-15.

pozitivistler, bireyleri de var olan düzene boyun eğmelerini teşvik etmektedir.[158] Pozitivistlere göre, nasıl ki bilgi çeşitlerinde bilimsel bilgi en sarsılmaz ve en faydalı bilgi veriyorsa, toplumdaki egemen anlayış da insanlara en doğru ve düzenli yaşamı vermektedir. Bundan dolayı, bireyler yaşadıkları toplumda mutlu olabilmek için kendi faydalarına olan egemen sınıf ideolojisine boyun eğmeli, onların değişmez yasalarını kabullenmeli fikrini pozitivistler desteklemekteler. Bu boyun eğme, bireyleri öznenin çıkarlarından bağımsız hatta öznenin çıkarlarına ters davranışlarda bulunmasını sağlayan nesnel anlamda iyi ve mutlu bir yaşamı hedefleyen nesnel akıl anlayışıyla hareket etmesini engellemektedir. Böylelikle, "otoriteye başkaldırmak için ortaya çıkan aydınlanmacı özerk ve eleştirel aklı, bir noktadan sonra otorite ve tutuculuğun en çok başvurduğu organ olacaktır."[159] Otoritenin etkisinde kalan bireyler ve toplumlar, tek ölçütü kendi bencil amaçlarını gerçekleştirmek olan araçsal aklı seçmekteler. Böylelikle pragmatizm araçsal aklın en büyük ilkesi olmaktadır.

3.2.2 Pragmatizm Eleştirisi

Yararcılık olarak da bilinen pragmatizm (pragmacılık) ise, eylemlerin yol açtığı pratik etkileri yani uygulamadaki sonuçları önemseyen, şeylerin öz bilgisinden ziyade insanların bu şeylerden nasıl etkilendiklerini ya da nasıl etkilediklerini önemseyen felsefe anlayışıdır. Bu anlayış, bir bilginin geçerliliğini ya da bir eylemin doğruluğunu, onun yararlı/faydalı olup olmamasına göre karar vermektedir. Yararcılık ilkesini bütün ilkelerin önüne koyan bu anlayışın kökleri Eski Yunan Felsefesine kadar uzanmaktadır.[160] Modern dönemde bilimsel bilginin baskın bir söylem olmasıyla popülaritesi artan pragmatizm, pozitivizmle beraber her tür düşüncenin göz önünde bulundurması gereken kavram durumuna gelmektedir.

Yararcılık anlayışının özerk ve eleştirel akıl üzerindeki tehdidini en iyi anlayan düşünürlerin başında gelen Frankfurt Okulu temsilcileri, faydacılık ekolüne yönelmiş ve faydacı aklı çözümlemeye çalışmışlardır. Bu yönelişte ana amaç; faydacı ve işlevselci felsefenin, insan yaşamının değişik alanlarında yarattığı ve yaratabileceği sorunlara dikkat

---

[158] Jürgen Habermas, "*İdeolojik" Olarak Teknik ve Bilim,* s. 37-40.
[159] Çiğdem, *Bir İmkan OlarakModernite Weber ve Habermas,* s. 32.
[160] Güçlü ve diğerleri hazırladıkları felsefe sözlüğünde pragmacılık, araççılık, yararcılık ve sonuççuluk kavramlarım açıklamaktalar. Bu kavramların açıklanmasında birçok nokta ortak özellikler taşımaktadır. Tanımların ayrıntılı açıklaması için bkz. Güçlü ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü,* s. 86, 87, 1180, 1181,1576-1583.

çekmektir. Bundan dolayı okul üyelerinin ana uğraşlarından biri, pragmatizmin düşünce dünyasında yarattığı tahribatı eleştirel bir tutumla irdelemek ve aklın faydacı yönünü teşhir etmektir. Özellikle Weber'in aklın faydacı, amaçlı ve rasyonel yönü ile ilgili tespitleri ve eleştirileri, okul üyelerin ilgisini çeker ve onlara yol gösterir.[161] Weber "Din Sosyolojisi" temalı çalışmaları için yazdığı önsözde, batıya özgü ussallığın, bilimin, tekniğin, matematiğin, deneyin ve ussal temeller üzerine kurulu doğa bilimlerinin kapitalist çıkarlara hizmet ettiği ve çıkar gruplarının para kazanmak için bu kavramları kullanmakta sakınca görmediğini vurgular.[162] Enstitü'nün önde gelen üyeleri, de bu kavramları irdeleyerek, insan hayatına yön veren ilkeleri belirleme aracı olarak akıl kavramının nasıl kişisel ya da belli bir grubun çıkarları uğruna kurban edildiğini ortaya koymaya çalışırlar.

Bu bağlamda, Eleştirel Kuramın önde gelen teorisyenlerinden Horkheimer, pragmatizm; anımsamaya ve derin düşünmeye vakit olmayan bir bireyi ve toplumu yarattığını vurgulayarak, faydacı mantığın akıldışı niteliğini açığa çıkarır.[163] Bu akıl dışı mantık şu ilkeye dayanır: Bir düşüncenin anlamını, onun faydalı sonuçlar verip vermemesiyle sınırlı olmasıdır. Yani bir düşüncenin, kavramın ya da teorinin geçerliliği değerlendirilirken sadece sonuçlara odaklanılır. Böyle bir anlayışta sürecin, ilkenin, doğrunun ve gidilen yolun bir önemi yoktur. Düşünceler, kavramlar ve teoriler beklentileri karşılarsa ve sonuçları fayda sağlıyorsa doğru kabul edilmektedir. Aklın çıkara dönük kullanımına zemin hazırlayan bu anlayış, anımsamaya ve derin düşünmeden yoksun birey ve toplum yaratmaktadır. Sonuç odaklı, pratik ve yüzeysel düşünmeyi alışkanlık haline getiren bu anlayış zamanla bütün toplumda hâkim olur. Böyle bir toplumda yetişen bireyler de her şeyin, hatta en zor işlerin, en yoğun zihinsel faaliyetlerin çaba göstermeden veya çok az çaba

---

Zeynep Çetin; "Araçsal Aklın Eleştirisi: Horkheimer ve Adorno", Journal of Current Researches on Social Sciences, Cilt. 7, Sayı. 1, 2017, s. 412.

[162] Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu,* Çev: Zeynep Gürata, Aytaç Kitapevi Yayınları, Ankara, 2008, s. 11-27.

[163] Horkheimer, *Akıl Tutulması,* s. 89.

göstererek gerçekleştirmek isterler ve bu bireyler "Çaba yoksa acıda yok"[164] doktrinini benimserler. Bu tutum, aklı sadece stratejik bir zeminde kavrayarak ikincilleştirmekte ve özerkliğini kaybeden bir alete indirgemesine neden olmaktadır.

Derin ve eleştirel düşüncenin kendi başına değerinin olmadığı bir modern bilimsel dünyada, düşüncenin anlamı ve değeri ne ile ölçülmeliydi? Eski Yunan dünyasının önemli filozoflarından Protagoras, her şeyin ölçütü olarak "insanı" koymuştu. İnsan var olanların ve var olmayanların tek ölçüsüydü. Ancak sadece bilimin egemen olduğu ve kendisi dışındaki hiçbir bilme türüne olanak tanımadığı 17. yüzyıl ve özellikle sanayi devriminin başladığı 18. yüzyılda kişisel çıkar her şeyin ölçütü olmaya başladı. Artık insan bir ölçüt olma durumunu kaybetmiştir. Kişisel çıkar düşüncesi yani pragmatizm bu çağlardan başlayarak ön plana çıkmaya başlayarak, her şeyi çıkar ölçütüne göre sıraladı.

İnsanın ölçüt olmadığı bir dünyada, felsefenin ve diğer sosyal bilimlerin temel araştırma konusu insan olmayacaktır. Okulun psikanalist üyesi Erich Fromm *Olma Sanatı* adlı kitabında bu yargıyı çarpıcı bir şekilde ele alır. Endüstri toplumunda akıl kavramı çarpıtıldı ve bu durum aklın insanı hesaba katmadan hareket emesine neden oldu. İnsan araştırma konusu olmaktan çıktı, giderek ekonomik hedeflerin bir aracı olmaya indirgendi. İnsanın merkezde olmadığı bir sistemde temel ilke, azami faydayı insanlık için değil de karı en üst düzeye çıkartmayı gözeten üretim modeli için devreye koymak oldu.[165] Sosyal bilimlerin temel araştırma konusunun insan olmadığı faydacı bir dünyada, insanı korkularından arındırıp efendi konumuna getirmekte mümkün olmayacaktır. Bu durum insanı özgür ve efendi kılmadığı gibi üzerinde tahakküm kurulabilen, kârlı bir nesne durumuna indirgedi.

Kârı en üst düzeye çıkarmak isteyen modern pozitivizm ve pragmatizm, her şeyi ölçmek ve sayılara indirgemek ister. Hesaplanabilirlik ve yararlılık ölçütüne uymayan her şey, pozitivist ve pragmatist anlayış savunucularına göre, kuşkuludur.

---

[164] Erich Fromm var olma sanatını öğrenmenin önündeki en büyük engellerden birinin insanların çok çaba göstermeden, zihinsel efor harcamadan yaşamlarım sürdürme isteği olduğunu vurgular. Böylelikle acı çekmekten kaçacağını düşünen birey, yaşamını çaba harcamadan geçirmek ister. Bkz., Erich Fromm, *Olma Sanatı Oto-analiz, Öz-farkındalık ve Meditasyon Üzerine,* Çev. Orhan Düz, Say Yayınları, İstanbul, 2017, s.45-47.

[165] Fromm, *Olma Sanatı Oto-analiz, Öz-farkındalık ve Meditasyon Üzerine,* s. 23-27.

Ölçmeye konu olmayan her şey anlamsız olarak görülür.[166] Çünkü ölçülmeyenin kan ve faydası hesaplanmamaktadır. Ancak buradaki temel sorun; düşünce ve onu gerçekleştiren akıl ne ile ölçülecektir. Başka bir anlatımla, hesaplamanın ve sayının kanun olduğu bir dünyada felsefe, inanç, etik, estetik, metafizik, varlık gibi sayılarla ifade edilmeyen düşüncelerin kaynakları ne ile ölçülecek. Dünyada var olan her şey yarar kategorisine göre değerlendirildiğinde, felsefenin ve eleştirel düşüncenin bir zaman kaybı olarak görülür. Bu anlayış, düşüncenin yani felsefenin ölümüdür ve bu ölüm tam da her şeyin sayı ile ifade edildiğinde değer kazanmasına ve dikkate alınmasına zemin hazırlayan araçsal aklın dünyasında gerçekleşti.

Modern birey, pragmatizmin etkisiyle, bütün yaşamını sayılarla ölçmek ister. Sayı ve ölçme zamanla bireyin günlük yaşamında vazgeçilmez kural haline gelir ve bu durum doğru ve iyi hayatın imkânı konusunda herhangi bir iddiada bulunmayan bireyin doğuşunu hızlandırır. Hedeflenen sayılara ulaşmak için günlük aktiviteleri birer araç olarak gören bu birey, hiçbir şey başlı başına bir amaç olarak kabul edip odaklanmaz. Günlük yaşamda yaptığı her şeyi başka bir şeye ulaşmanın aleti, yolu olarak görüp doğrunun, hakikatin peşinden koşmayı anlamsız bir uğraş olarak görür. Bu durumda günlük hayat dâhil insanın yaptığı birçok şey kendi başına amaç olmaktan çıkıp, başka bir amaç için araç/alet olmuştur. Bu durum süreklilik kazandığında insan eylemlerin, düşüncelerinin doğruluğunun bir önemi ve anlamı kalmayacaktır, hedeflenen sayılara ulaşılmışsa düşünceler ve eylemler doğru kabul edilecektir. Örneğin sağlıklı bir yaşam için yapılan sporun kendi başına bir anlamı kalmamıştır. Kişi spor eyleminin kendisinden zevk almaz. Spor eyleminin kendisi bir amaç olmaktan çıkmış, bu eylemi gerçekleştirmesindeki amaç hedeflenen kiloya, kaloriye, dakikaya, mesafeye ulaşmaktır. Sayılarla ifade edilen bu amaçlara birey ulaşırsa mutlu olur ulaşmazsa yaptığı her şeyi anlamsız bir çaba olarak görüp mutsuz olur. Böylelikle günlük yaşamdaki gerçekleştirilen birçok eylem sadece sonuç, sayı ve fayda odaklı değerlendirilmeye başlanmıştır.

Her şeyi sonuç odaklı değerlendiren pragmatizm, bu sonuç insanlığın tümünü ilgilendiren doğrular olup olmamasıyla ilgilenmemektedir. Belli bir zümrenin, alanın

[166] Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği,* s. 22-24.

ve gücün çıkarlarını eyleme dönüştüren pragmatizm, genel bir amaç ya da gerçekliğin özünü ortaya koyacak bir eylem hedeflememektedir. Eylemin faydacı, araçsal sonucunu yönelen pragmatizm, aklın eylemler üzerine doğru ve çok yönlü düşünmesini boş bir çaba olarak göstermektedir. Böyle bir düşüncenin etkisinde kalan akıl; çürümüş, hiçleşmiş, tükenmiştir. Çünkü pragmatizm kendini aktif olarak göstermiş, açığa vurmuştur. Yaşamı örgütleyen, sürdürebilir kılan bütün ilişkilerin anlam bulduğu nesnel aklın zemini buharlaşmıştır. Batı uygarlığının üzerine temellendiği ne varsa çözülüşe, tükenişe ve en sonunda yıkıma uğramıştır.

Araçsal aklın nesneler üzerindeki bu egemenlik kurma isteği ile diktatörlerin insanlar üzerinde otorite kurma arasında bağ olduğuna inanan okulun önemli temsilcileri Horkheimer ve Adorno, bu bağın nedeni iki iktidarın da ölçemediğini anlamsız olarak görüp hiçleştirmesindendir. Her şeyi eşitlemek, bir sistem dâhilinde görmek farklılıkları ve yorumu öldürmektir. Bu korkunç bir zalimlikle her şeyi düzenlemenin, kullanmanın, yaratıp, yok etmenin, tüketmenin, bir bütünen sahip olmanın, hiç bir kısıtlayıcı değer, ilke, etik olmadan eyleme geçmenin ve kendini "hakikat" ilan etme meşrutiyetinin ürpertici siluetidir. Böylece kendisine benzemeyen her şeyi ucube ilan edip kendine "uyumlu" hale getirmenin meşru zeminine kavuşmuştur. Bu uyum operasyonları, batı sömürgeciliğinin özne olarak, modern çağda bütün kıtalardaki halkları-kültürleri-maddi-manevi bütün ontolojilerini; katliam, cinayet, sömürü-talan ve soykırımlarla yok etmeye girişmesiyle ve iki dünya savaşı ve faşizmin altın çağını yaşatmasıyla sonuçlandı. Bunu sadece okul, hastane, fabrika, aile gibi kurumlarla değil çok daha etkili olan ve Adorno'nun kültür endüstrisi olarak kavramsallaştırdığı sofistike bir tarzla yapar.

Zamanla pragmatizm sadece birey hayatı için değil toplum yaşamı içinde vazgeçilmez bir ilke haline gelmektedir. Toplum genelinde pragmatik yasanın hakim ilke haline gelmesinin ana nedeni, yarar yasasının aklı belirlemeye başlaması, aklı pragmatik bir araca dönüştürmesidir. Bu durumun farkında olan dönemin egemen güçleri, pragmatik yasayı kendi çıkarları için kullanarak toplumları çıkarları doğrultusunda yönlendirirler. Başka bir ifadeyle, araçsal akıl güdümündeki bireyler, akıllarını kendi bireysel çıkar, arzu ve ihtiyaçları doğrultusunda kullanır hale gelmiş olmaların yanında, iktidar da araçsal aklı

kullanarak toplumları, kitleleri kendi çıkar arzu ve ihtiyaçları doğrultusunda yönlendirir.[167] Pragmatik yasaya teslim olan toplumlar, faydacı değerlerin ötesine geçemediklerinden bilginin doğruluğunu dönemin egemen güçlerinin inisiyatifine bırakırlar.

Kısacası, yukarıda genel hatlarıyla ele alınan ve modern toplumda hakim iki unsur olan pozitivizm ve pragmatizm bakış açısına dayalı bir felsefi bilme etkinliği, aydınlanma felsefesinin ilk çıkıştaki anlayışını yok etmiştir. Aydınlanmanın özgürleştirici, karşı çıkan, bireyin kendi aklını kullanması için cesaretlendiren yönünün zamanla kaybolmasına neden olan pozitivizm ve pragmatizm; aklın otoriter, yasaklayıcı bir mite dönüşmesine neden olmaktadır. Aynı zamanda pozitivizm ile pragmatizmin etkileşimi, akıl dışı bir anlayışın yaşamda gittikçe daha güçlü bir denetim kurulmasına hizmet etmektedir. Frankfurt Okulu üyeleri aklın bu otoriter, şekilci ve faydacı yönünün yaşamda egemen olmaması için felsefeye rol biçerler. Araçsal aklın eleştirisindeki amaç insanı ve yaşamı sakatlayan, özgürce gelişimini engelleyen bu anlayışı deşifre etmek ve felsefenin eleştirel yönünü tekrardan açığa çıkarmaktır. Bu deşifre hem felsefeyi hem de bireyi bunalım durumundan kurtarır. Çünkü "felsefe bireyin temsilcisi ve sözcüsü olarak gelişmişti; felsefenin bunalımı da bireyin bunalımında belli eder kendini."[168] Düşünsel bunalıma neden olan araçsal aklı deşifre edilmesi hem bireyi hem de toplumu özgür düşünmeye sevk edecektir. Bu düşünce biçimi, insanlığın gelecekte yeni bir barbarlık durumu değil de insani bir durum yaşamayı tercih etmelerini sağlayacaktır.

SONUÇ

Geleneğe ve otoriteye karşı bir başkaldırı olarak ortaya çıkmanın yanı sıra gelenekten radikal bir kopuşa ve geçmiş zamandan keskin bir kırılmaya tekabül eden modern felsefe, bütün yaşamın akıl tarafından yönetilmesi ve yönlendirilmesi hedefini taşır. Batının geleneksel düşünce sistemine karşı konumlandırılan akılcılık, düşüncede yeni ve beyaz bir sayfa açarak, geçmişi inkâr edip geleneği küçümseyerek kendi egemenliğini ilan edecektir. Ancak modern felsefenin akılcılığı, hem çağdaşları hem de sonraki yüzyıllarda ortaya çıkan felsefî ekoller tarafından yoğun eleştirilere maruz kalmıştır.[169] Aydınlanma filozofları olarak bilinen Kant, Hegel ve özellikle Rousseau doğrudan bu aklı karşılarına

[167] Çetin, "Araçsal Aklın Eleştirisi: Horkheimer ve Adorno", s. 413.
[168] Horkheimer, *Akıl Tutulması,* s. 153
[169] Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi,* Say Yayınlan, İstanbul, 2017, s. 369-372.

almasalar da yaptıkları çalışmalarda farklı bir eleştiri mantığının ve akıl anlayışının geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Akla karşı gelişen muhalif tutum, modern felsefenin ve Aydınlanma felsefesinin ana kavramı olan aklın sorgulanmasına ve hatta suçlanmasına neden olmuştur. Modern akıl anlayışına karşı en sistemli eleştiriler ise 20. yüzyıl felsefe geleneğine büyük bir iz bırakan Frankfurt Okulu teorisyenleri tarafından sunulmuştur.

Aklın araçsallaşması konusuna köklü eleştiriler sunan ekollerin başında Frankfurt Okulu gelmesine rağmen, kurulduğu ilk yıllarda araçsal akıl eleştirisi konusuyla doğrudan ilgilenmedikleri görülmektedir. Bu çalışmanın farklı başlıklarında vurgulandığı gibi, Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün ortaya çıkışındaki ana amaç Marksist düşünceyi yeniden gözden geçirmek ve değişen şartlara göre Marksizm'e yeni yorumlar getirmekti. Marksist düşünceyle ilgilenen okul, eleştiri geleneğine önem veren bir ekol olmakla beraber, Aydınlanma düşüncesini ve onun akıl anlayışını doğrudan konu etmemekteydi. Ancak 1930 ve sonrasında Almanya'da yaşanan siyasî, toplumsal ve ekonomik gelişmeler Enstitü üyelerini derinden etkilemiştir. Faşizmin Avrupa'da yükselmesi ve bunun sonucunda diktatör özelliklere sahip kişilerin seçilip iktidara gelmesi, önlenemez bir "akıl tutulmasının" batı coğrafyasında yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle II. Dünya Savaşı'nda yaşanan soykırımlar, toplama kaplarında yaşanan insanlık dışı durumlar ve sürgünler insanlığın gerçekten İnsanî bir düzeye çıkmada başarısız olduğunu göstermiştir. Yaşanan bu olumsuz durumları doğru analiz etmek için Frankfurt Okulu akıl kavramına yönelir. O halde bir açıdan, Frankfurt Okulu'nun araçsal akıl konusuna yönelmesinin Avrupa da yaşanan olumsuz durumla ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Tahribat büyüktü ve bu tahribatın ana nedeni olan araçsal akıl hakkıyla incelenmeliydi. Bu çalışma bu incelemeleri konu etmektedir. Okulun birçok düşünürü bu tahribatın hem tanığı hem de mağdurudur. Bundan dolayı en iyi anlatanlarda onlar olacaktı. Okulun tarihsel arka planı ve dönemleri bu bağlamda ele alındı. Sürgün yıllarında yaptıkları çalışmalar ve sonrasında yaşananlar incelenerek okulun anatomisi ortaya koyuldu. Bu çalışma göstermektedir ki Frankfurt Okulu araçsal aklı eleştirirken bu akla karşı yeni bir teori ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda, bu çalışmanın ikinci bölümü Eleştirel Kuram'ın temel özelliklerine odaklanmıştır.

Okulun araçsal aklı kavramına yönelişi aynı zamanda Eleştirel Teori'nin gerçek kimliğine kavuşmasına da zemin hazırlamıştır. Eleştirel Toplum Teorisi'nin temel gelişim ve değişimlerini bu yönelişe borçlu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Araçsal akıl konusuna yönelen Frankfurt Okulu üyeleri çalışma konularını çeşitlendirerek; Faşizm, Nazizm, önyargı, işçi hareketleri, kültür, pozitivizm, pragmatizm, kültür endüstrisi, psikanaliz, aydınlanma, akıl, otoriter kişilik, toplum, anti-demokratik propaganda ve manipülasyon gibi farklı konular üzerine çalışmalar ortaya koymuşlardır. Okulun felsefî terminolojisinin oluşması ve özgün bir teori olarak değer görmesi, Enstitü üyelerinin yukarıdaki konular üzerine yaptığı özgün çalışmaların bir sonucudur.

Frankfurt Okulu modern bilimsel düşünceyi ve aklı eleştirirken disiplinler arası ya da disiplinler ötesi çalışma yöntemini benimsemeye özen gösterir. Bunun en büyük nedeni araçsal aklın tekçi, tek alan eksenli tarzına karşı yeni bir yöntemin ortaya koyma isteğidir. Gerçek çok boyutludur ve bundan dolayı gerçeği tam anlamıyla ortaya koyabilmek için birçok disiplin ortak bir çalışma sürdürmelidir. Diğer taraftan, bu süreç eleştiriden ve diyalektikten ayrı düşünülemez. Diyalektik yönteme yeni yorumlar getiren okul temsilcileri, tikel ile tümel ya da birey ile toplum arasındaki ilişkiye yeni bir perspektif kazandırırlar. Onlara göre, tikel ile tümel ya da birey ile toplum arasındaki ilişki sorununda asıl zorluk, bu karşıt ikililer arasındaki kutapsallığın mutlaklaştırılmasının ya da birini ötekine indirgenmesi sorunudur. Bu ikilikleri zıt kutuplara ya da birini diğerine indirgeyip yok etmeyi engellemenin yolu, bu kavramların eleştirel bir bakışla, tarihsel bağlamından koparılmadan, disiplinler arası bir yöntemle ele almakla mümkündür.

Yapılan araştırmalar sonucunda görülmektedir ki, Frankfurt Okulu, Aydınlanma düşüncesinin bir yansıması olan araçsal akıl konusunu incelerken, sadece bir akıl eleştirisi yapmamışlardır. Başka bir anlatımla, Frankfurt ekolü modern bilimsel düşüncenin bir sonucu olan araçsal aklı ele alıp eleştirmek kaygısının ötesinde bir amaca sahiptir. Bu amaç ya da kaygı, felsefeyle yani felsefî düşünceyle ilgilidir. Okul temsilcilerinin araçsal aklı detaylı bir şekilde ele alıp incelemelerinin ana nedeni, felsefi düşüncenin tehlikede olmasıdır. Çünkü araçsal akıl, felsefenin ve felsefî düşüncenin ikinci plana itilmesine zemin hazırlamaktadır. Dünyayı felsefî aklın kaybettiği bir alana çevirmek aynı zamanda düşüncenin yozlaşmasına, eleştirel aklın da araçsallaşıp alet haline sokulmasına neden

olmaktadır. Okul üyelerine göre bu bir ölümdür. Felsefî aklın ve eleştirel düşüncenin ölümüdür. Buna yok oluşa karşı mücadele edilmelidir.

Bu mücadele bağlamında, Eleştirel Teorisyenler, felsefeye bir rol biçmekteler. Felsefe tek başına belki bütün insanlığın kaderini ve ne yöne gideceğini belirlemeyebilir. Yine de, eleştirel yöntemi kullanarak, gerçekliği çok boyutlu ele alıp, aklın kendi üzerine düşünmesini sağlayarak aklın araçsallaşmasını, alete indirgenmesine önlemede katkı sunacaktır. Böylelikle doğa, insan ve akıl üzerindeki tek boyutlu bilme etkinliği olan pozitivizmin ve pragmatizmin bilgi tahakkümü sona erdirilmiş olacaktır.

Eleştirel Teorisyenlere göre, felsefe bu rolü yerine getirirken bazı yanlış durumlardan kaçınmalıdır. Eleştirel düşüncenin temsilcisi olan filozofun görevi, öznel aklı ya da metafizik söylemlere sığınan nesnel aklı inatçı bir biçimde savunmak olmamalıdır. Başka bir anlatımla, eski felsefî sistemleri yeniden gündeme getirip, çözümü bu eski sistemlerin nesnel akıl anlayışında aramak büyük bir hata olduğu gibi, eleştiriden uzaklaşmış öznel aklın geçmişi ve geleneği trajik bir şekilde yok etmesine göz yumup desteklemek de büyük bir hata olacaktır. Böyle bir anlayış araçsal akla hizmet edeceğinden, felsefe bu iki akıl arasında karşılıklı bir eleştirinin ve etkileşimin gelişmesine zemin hazırlamalıdır. Bu tutum aklın gerçek hayata karışması sağlayarak, araçsallaşmasını engelleyecektir.

Aklın araçsallaşması konusunda pozitivizm ve pragmatizm, ön plana çıkan en önemli kavramlardır. Pozitivizm bilimsel bilginin hegemonyasını savunarak diğer disiplinleri, örneğin hukuk, iktisat vb. disiplinleri hiçleştirmekte, bilimin bir türevi olarak görülmesine neden olmaktadır. Bu tekçi anlayış bilimin kendisine de bir ihanettir. Aynı zamanda bütün bilme türlerini bilimsel bilgi ile eş tutan pozitivizm, haliyle felsefeyi de önemsizleştirmektedir. O halde aydınlanmış aklın yargı merceğine kurulan pozitivizmin bu hegomonik yapısı incelenmelidir.

Aynı zamanda pragmatizm en yaygın faydacı düşünce olarak kendini göstermektedir. Her eylem artık ahlak, genel iyilik ya da herkesin iyiliği düşünülerek yapılmıyordu. Belli bir zümrenin, alanın ve gücün çıkarlarını eyleme dönüştüren pragmatizm, genel bir amaç ya da gerçekliğin özünü ortaya koyacak bir eylem hedeflememektedir. Her şeyi sonuç odaklı değerlendiren pragmatizm, bu sonuç insanlığın tümünü ilgilendiren doğrular olup olmamasıyla ilgilenmemektedir. Eylemin faydacı, araçsal sonucunu yönelen pragmatizm,

aklın eylemler üzerine doğru ve çok yönlü düşünmesini boş bir çaba olarak göstermektedir. Böyle bir düşüncenin etkisinde kalan akıl; çürümüş, hiçleşmiş, tükenmiştir. Çünkü pragmatizm kendini aktif olarak göstermiş, açığa vurmuştur. Yaşamı örgütleyen, sürdürebilir kılan bütün ilişkilerin anlam bulduğu nesnel aklın zemini buharlaşmıştır. Bütün değerleri yok eden ve aklın araçsallaşmasına sebep olan pragmatizm, eleştirel bir tutumla ele alınarak incelendi.

Yapılan araştırmalar sonucunda göze çarpan önemli noktalardan biri de, okul üreleri yaşadıkları olumsuz durumu basit bir etki tepki bağlamında ele almayıp, felsefî bir zeminde durumu çözümlemeye/anlamaya çalışmalarıdır. Yaşanan olumsuz durumun arkaik nedenlerini kazıyıp ortaya çıkarmak isteyen okul üyeleri, sürgün gittikleri ülkede yani Amerika'da önemli çalışmalar ortaya koydular. Yaptıkları çalışmalarda, bir cennet haline gelebilecek olan dünyanın neden insanlar tarafından cehenneme dönüştürüldüğünü sorguladılar. Bu sorgulama birçok önemli eserin ortaya çıkmasını sağladı. Bu çalışmanın birçok yerinde geçen bu eserler yaşanan trajik durumun ana nedeni olarak Aydınlanma düşüncesinin bir yansıması olan araçsal aklı sorumlu tutmaktaydı. O zaman, araçsal aklı incelenmeli ve deşifre edilmeliydi. Bu nedenle, bu tez, araçsal akıl eleştirişini yeniden canlandırmak amacıyla yazılmış bir uyarı olarak ele alınabilir.

Araçlara indirgenen akıl her şeyi köleleştirme, sürüleştirme, sayısallaştırma ve sabitleme çabasına girmektedir. Bu anlayış yüz yıllın en yakıcı sorunu olarak bireyi, toplum ve doğayı yok etme tehdidini kendi içinde barındırır. Bu tablo karşısında özgür toplum ve özerk bireyin doğayla ahenk içerisinde yeniden kendini kurması ancak ve ancak yeni bir anlayış ve duyarlılığın hem zihinsel hem de pratik üretim ve örgütlenme modellerine dönüşmesiyle mümkün olabilir. Bu bağlamda, Eleştirel Teori'nin araçsal akıl ve bilimin diğer disiplinler üstündeki tahakkümü üzerine yaptığı eleştiriler ve sunduğu perspektifler halen güncel olup değerini korumaktadır.

Bu gün felsefe açısından açık olan yol eleştiri yoludur. Aklın araçsallaşması ve bunun yarattığı olumsuz durum eleştirel bir tutumla ele almak felsefi düşüncenin canlanmasına katkı sunacaktır. Araçsal aklın güdümünde kalıp eleştiriden ve felsefeden uzaklaşan kavramlar yeniden eleştirel bakış açısıyla, tarihsel bağlamı kurularak disiplinler arası bir diyalektik yöntemle ele alınmalıdır. Böyle bir girişim Frankfurt Okulu üyelerinin yapmak

istediklerine katkı sunacaktır.

Bu çalışma yapılacak akıl eleştirilerine bir katkı sunmak amacıyla kaleme alındı. Bu amacın tam olarak gerçekleşmesi için Frankfurt Okulu öncesine göz atmak çok istense de kısıtlamalar ve tezin kapsamından dolayı girilmedi. Bu bağlamda yapılacak yeni çalışmalar bu eksikliği gidermek için Frankfurt Okulu öncesi döneme yani Modern aklın eleştirisini yapan düşünürler de göz önünde bulundurularak yapılması daha verimli olacaktır. Özellikle aydınlanma aklına ilk eleştirileri sunan ve felsefe tarihinde köklü değişimler olmasını tetikleyen Nietzsche bu bağlamda ele alınırsa yeni çalışmaları konu bütünlüğü açısından tamamlayacaktır. Aynı zaman da
George Lukas'ın çalışmaları yol gösterici olabilir. Bu iki düşünür Frankfurt Okulu'nun araçsal aklı eleştirisinin habercileridir.

KAYNAKÇA

Adorno, W. Theodor; *Eleştiri / Toplum Üstüne Yazılar,* Çev. M.Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul, 2006.

Adorno, W.Theodor ve Max Horkheimer; *Aydınlanmanın Diyalektiği,* Çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010.

Adorno, W.Theodor ve Max Horkheimer; *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma (1956),* Çev. Orhan Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.

Adorno, W.Theodor; *Minima Moralia,* Çev. Orhan Koçak, Ahmet Doğukan, Metis Yayınları, İstanbul, 2009.

Adorno, W.Theodor; *Negatif Diyalektik,* Çev. Şeyda Öztürk, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

Adorno, W.Theodor; *Otoritaryen Kişilik Üzerine Niteliksel İdeoloji İncelemeleri,* Çev. Doğan Şahiner, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Altınkaya, M. Talha; "Frankfurt Okulu'nun (Aydınlanma Eleştirisi) Penceresinden: 'The Road', 'Snowpiercer', 'Cloud Atlas' Filmleri Özelinde Distopyalar, *SineFilozofi Dergisi,* Cilt 1, Sayı 1, Eylül 2016.

Arendt, Hannah; *Şiddet Üzerine,* Çev. Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Assoun, Paul-Laurent; *Frankfurt Okulu,* Çev. Işık Ergüden, Dost Kitabevi, Ankara, 2014.

Bauman, Zygmunt; *Modernlik ve Müphemlik,* Çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017.

Benhabib, Seyla; "Modernlik ve Eleştirel Kuramın Çıkmazları", *Frankfurt Okulu,* Çev. Salih Akkanat, (Ed. H. Emre Bağce), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.

Benjamin, Walter; *Parıltılar,* Çev. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul, 2003.

Benjamin, Walter; *Pasajlar,* Çev. Ahmet Cemal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007

Bottomore, Tom; *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi,* Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, 2016.

Bumin, Tülin; *Tartışmalı Modernlik: Descartes ve Spinoza,* Yapı kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

Cassirer, Ernst; *Rousseau, Kant, Goethe,* Çev. Mustafa Tüzel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Cevizci, Ahmet; *Aydınlanma Felsefesi,* Say Yayınları, İstanbul, 2017.

Comte, Auguste; *Pozitif Felsefe Dersleri,* Çev. Erkan Ataçay BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2015.

Coşkun, Bergen; "Frankfurt Okulu: Düş Kırıklığı, Aklın Büyüsü ve Sirenlerin Sesi", *Posseible Düşünme Dergisi/Journal of Thinking,* Cilt 2, Sayı 4, Güz 2013.

Çetin, Zeynep; "Araçsal Aklın Eleştirisi: Horkheimer ve Adorno", *Journal of Current Researches on Social Sciences,* Vol. 7, Issue 1, 2017.

Çiğdem, Ahmet; *Bir İmkan Olarak Modernite Weber ve Habermas,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Deleuze, Gilles; *Kant Üzerine Dört Ders,* Çev. Ulus Beker, Öteki Yayınevi, İstanbul, 2007.

Dellaloğlu, Besim F.; "Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında", *Cogito,* Yapı Kredi Yayınları, sayı 36, Yaz 2003.

Dellaoğlu, Besim F.; *Frankfurt Okulunda Sanat Ve Toplum,* Say Yayınları, İstanbul, 2018.

Duralı, Ş. Teoman; *Çağdaş Küresel Medeniyet Anlamı/Gelişimi/Konumu,* Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006.

Durdu, Zafer; "Aydınlanmanın Diyalektiği: Eleştirel Kuramın Aydınlanma Eleştirisi", *Liberal Düşünce Dergisi,* Yıl 10, Sayı 37, Ankara, Kış 2005.

Fay, Brian; *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi,* Çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.

Fleury, Laurent; *Max Weber,* Çev. Işık Ergüden, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2009.

Foucault, Michel; Felsefe Sahnesi, Çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.

Foucault, Michel; *Özne ve İktidar,* Çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.

Fromm Erich; *Olma Sanatı Oto-Analiz, Öz-farkındalık ve Meditasyon Üzerine,* Çev. Orhan Düz, Say Yayınları, İstanbul, 2017.

Fromm Erich; *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum,* Çev. Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 1989.

Geuss, Raymond; *Eleştirel Teori Habermas ve Frankfurt Okulu,* Çev. Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013.

Giddens, Anthony; *Modernliğin Sonuçları,* Çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016.

Goldmann, Lucien; "Marcuse'yi Anlamak", *Frankfurt Okulu,* Çev. H. Emre Bağce, (Ed. H. Emre Bağce), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.

Gökberk, Macit; *Felsefe Tarihi,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.

Güçlü, Abdulbaki, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal; *Felsefe Sözlüğü*, Bilim Ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003.

Gülenç, Kurtul; *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim,* Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.

Habermas, Jürgen; *İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim,* Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

Heimsoeth, Heinz; *Felsefenin Temel Disiplinleri,* Çev. Takiyettin Mengüşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007.

Held, David; "Horkheimer'in Eleştirel Kuram Çözümlemesi: Epistemoloji ve Yöntem", *Frankfurt Okulu,* Çev. Kahraman Bozkurt- H. Emre Bağce, (Ed. H. Emre Bağce), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.

Holz, Hans Heinz; *Frankfurt Okulu Eleştirisi,* Çev. Olcay Geridönmez, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2014.

Horkheimer, Max; *Akıl Tutulması,* Çev. Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul, 2018.

Horkheimer, Max; *Geleneksel ve Eleştirel Kuram,* Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Jay, Martin; *Diyalektik İmgelem Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları,* Çev. Sevgi Doğan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.

Kellner, Douglas; "Erich Fromm, Feminizm ve Frankfurt Okulu", *Frankfurt Okulu,* Çev. H. Emre Bağce, (Ed. H. Emre Bağce), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.

Kellner, Douglas; *Critical Theory, Marxism andModernity,* Polity Press, Cambridge, 1989.
Kızılçelik, Sezgin; *Frankfurt Okulu,* Anı Yayıncılık, Ankara, 2013.

Koçak, Orhan; "Horkheimer ve Frankfurt Okulu", *Akıl Tutulması* (İç.), Metis Yayınları, İstanbul, 2018.

Kuçuradi, İoanna; *İnsan ve Değer,* Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2018

Kulak, Önder; *Theodor Adorno: Kültür Endüstrisinin Kıskacında Kültür,* İthaki Yayınları, 2018.

Kumar, Krishan; *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma,* Çev. Mehmet Küçük, Dost Kitapevi, Ankara, 2010.

Lefebvre, Henri; *Diyalektik Materyalizm,* Çev. Barış Yıldırım, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Löwenthal, Leo; "Theodor Adorno'yla Anılarım", Çev: Kaan H. Ökten, *Cogito,* Yapı Kredi Yayınları sayı 36, Yaz 2003.

Lukacs, Georg; *Aklın Yıkımı Birinci Kitap,* Çev. Ayşen Tekşen Kapkın, Payel Yayınevi, İstanbul, 2006.

Lukacs, Georg; *Aklın Yıkımı İkinci Kitap,* Çev. Ayşen Tekşen Kapkın, Payel Yayınevi, İstanbul, 2006.

Marcuse, Herbert; *Eros ve Uygarlık,* Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul, 2016.

Marcuse, Herbert; *Us ve Devrim,* Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul, 2013.

Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi,* Çev. Olcay Geridönmez-Tonguç Ok, Kor Kitap, İstanbul, 2018.

McCarthy, Thomas; "Eleştirel Kuram ve Felsefe ile İlişkisi Üstüne", *Frankfurt Okulu,* Çev. Demet Songurtekin, (Ed. H. Emre Bağce), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.

Ritzer, George; *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek,* Çev. Funda Payzın, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016.

Rush, Fred; "Conceptual Foundations of Early Critical Theory", *The Cambridge Companion to Critical Theory* (Ed. Fred Rush), Cambridge University Press, Cambridge, 2004

Russell, Bertrand; *Din ile Bilim*; Çev. Akşit Göktürk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

Slater, Phil; *Frankfurt Okulu Kökeni ve Önemi Marksist Bir Yaklaşım,* Çev. Ahmet Özden, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1998.

Snow, C. Percy; *İki Kültür,* TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2005.

Stirk, Peter M.R.; *Critical Theory, Politics and Society: An Introduction,* Continuum, London, 2005.

Taşcı, Serdar: "Eleştirel Kuram'da Modernite Sorunsalı", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2010.

Therborn, Göran; "Frankfurt Okulu", *Frankfurt Okulu,* Çev. H. Emre Bağce, (Ed. H. Emre Bağce), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.

Touraine, Alain; *Modernliğin Eleştirisi,* Çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Ural, Şafak; *Bilim Tarihi,* Çantay Kitabevi, İstanbul, 2009.

Weber, Max; *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu,* Çev. Zeynep Gürata, Ayraç Kitapevi Yayınları, Ankara, 2008.

Whitebook, Joel; “The Marriage of Marx and Freud: Critical Theory and Psychoanalysis”, *The Cambridge Companion to Critical Theory* (Ed. Fred Rush), Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Yıldırım, Tamer; *Adorno ve Estetik*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2018.

ÖZGEÇMİŞ

1981 yılında Erzincan'da doğdum. İstanbul Şile 50. Yıl Lisesini bitirdim. Lisans eğitimimi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümünde tamamladım. 2005-2007 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesinde İngilizce hazırlık okudum. 2010 yılında Dicle Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalı tezli yüksek lisan bölümüne kabul edildim ve bu bölümde ders aşamasını başarıyla tamamladım. Milli Eğitim Bakanlığında lise öğretmeni olarak görev yapmaktayım. Mardin Artuklu Üniversitesi Felsefe Anabilim Dalında tezli yüksek lisan çalışmam devam etmektedir.

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İNTİHAL RAPORU

Tez Başlığı: Frankfurt Okulunun araçsal aklı eleştirisi

Yukarıda başlığı gösterilen Tez çalışmamın kapak sayfası, giriş, ana bölümler ve sonuç kısımlarında oluşan toplam 104 sayfalık kısmına ilişkin 18/09/2019 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü tarafından "Turnitin" adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orjinalük raporuna göre, projemin benzerlik oranı % 07'tır.

Uygulanan Filtrelemeler:

Kaynakça Dahil

Alıntılar Hariç

Açıklamalar:

Mardin Artuklu Üniversitesi "Turnitîn" adlı intihal tespit programı sonucunda; azami benzerlik oranlarına göre Tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Adı Soyadı:Özkan GÜVEN

Öğrenci No: 16755009

Programı :Felsefe

Statüsü :Tezli Yüksek Lisans

Tarih ve İmza

18/09/2019

Enstitü Sekreteri

Haşan
TAN